

1.4. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

Γρηγόρης Αμπατζόγλου

1. Εισαγωγική προσέγγιση

Η μελέτη της ανάπτυξης του παιδιού μπορεί να διαιρεθεί σε επιμέρους ενότητες, όπως σωματική ανάπτυξη, (ψυχο)κινητική ανάπτυξη, [1] ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη, ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη, [2] κοινωνική ανάπτυξη, γνωστική ανάπτυξη, δηλαδή ανάπτυξη της γλώσσας, ανάπτυξη των επιμέρους δεξιοτήτων ή λειτουργιών που συνδέονται με τη γλώσσα (όπως για παράδειγμα η ικανότητα του γραπτού λόγου). Η υποδιαίρεση αυτή είναι σχηματική και χρήσιμη μόνο για διδακτικούς ή ερευνητικούς λόγους, όπως εξάλλου συμβαίνει και με την υποδιαίρεση της ανάπτυξης σε στάδια. Στην πραγματικότητα οι διάφοροι τομείς της ανάπτυξης βρίσκονται σε στενή συνάρτηση και αλληλεπίδραση μεταξύ τους, επηρεάζοντας ο ένας τον άλλον, ενώ τα στάδια της ανάπτυξης αποτελούν εν πολλοίς σχηματισμούς που απλουστεύουν μια σύνθετη εξελικτική πορεία. Οι διάφοροι τομείς της ανάπτυξης, όπως και τα στάδια της ανάπτυξης, συχνά επικαλύπτονται κατά τη φυσιολογική ανάπτυξη του παιδιού. Για τον λόγο αυτό είναι χρήσιμο να αντιλαμβανόμαστε την ανάπτυξη ως δυναμική εξέλιξη, την οποία καλό είναι να μην υποτάσσουμε σε άκαμπτα σχήματα επικράτησης των μέσων όρων, αφού η ανάπτυξη των παιδιών παρουσιάζει εκπλήξεις, άλματα και πιασχυρισμούς, και βρίσκεται σε στενή δυναμική συνάρτηση με το περιβάλλον και την οικογενειακή ιστορία.

Για τον λόγο αυτό, μόνο για διδακτικούς λόγους θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την ανάπτυξη της γλώσσας στο παιδί ως ένα απόλυτα αυτόνομο πεδίο –παρόλο που η γλωσσική ανάπτυξη δείχνει εκ πρώτης όψεως να υπακούει σε μια δική της αυτόνομη λογική. Η επαλήθευση της παραπάνω θέσης μπορεί να γίνει μέσα από την άμεση παρατήρηση, αλλά και από την κλινική-θεραπευτική προσέγγιση σε περιπτώσεις διαταραχών του λόγου και της ομιλίας στο παιδί.

Οι πρόσφατες επιστημονικές έρευνες γύρω από τις **πρώιμες ικανότητες** [3] του βρέφους, καθώς και την ενεργητική συμμετοχή του στις **πρώιμες αλληλεπιδράσεις** [4] με το περιβάλλον του ήδη από την πρώτη στιγμή της γέννησης ή ακόμη και πριν από αυτή (ένα έμβρυο από τον 6ο μήνα της κύησης δείχνει να έχει αναπτύξει αισθητηριακές ικανότητες καθώς και δυνατότητες διαφοροποιήσεων, π.χ. όσον αφορά την αναγνώριση της φωνής της μητέρας), οδηγούν σε βάσιμες υποθέσεις για τη σημασία μιας περιόδου της ζωής που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν προϊστορία άνευ αξίας. Συγχρόνως η μελέτη (μέσω κυρίως των **ψυχοθεραπευτικών βρέφους-μητέρας** [5]) του **φαντασιωσικού** [6] κόσμου των γονιών, των ασυνείδητων πολλές φορές σεναρίων που προϋπάρχουν της γέννησης και που συνοδεύουν ένα παιδί μετά από αυτή, αναδεικνύει πόσο μεγάλη σημασία έχει για την ψυχική ανάπτυξη ενός παιδιού η «εμβάπτιση» του σε ένα λουτρό συναισθημάτων, προσδοκιών και διαψεύσεων, καθώς και η **συμβολική εγγραφή** [7] του σε μια ιστορία, δηλαδή το ταίριασμα ενός παιδιού που φτάνει στον κόσμο με ένα **ένταλμα που διατρέχει τις γενεές**. [8]

Ένα δεύτερο σημαντικό πεδίο έρευνας αφορά τις έννοιες του παιχνιδιού, της δημιουργικότητας και της ευχαρίστησης. Είναι πλέον γνωστό ότι δεν μπορούμε να αντιληφθούμε αυτό τον πλούσιο συναισθηματικά κόσμο των πρώτων αλληλεπιδράσεων απλώς ως ένα σύνολο μηχανικών δραστηριοτήτων, απογυμνωμένων από τη δημιουργικότητα που φέρνει μέσα του το παιχνίδι, ούτε εξάλλου ως μια μηχανιστική πραγμάτωση ενός έμφυτου βιολογικού δυναμικού. Η ανάπτυξη της γλώσσας εντάσσεται εξ αρχής στον κόσμο των ανθρώπινων σχέσεων και αποτελεί μεταξύ άλλων μια **ψυχική επένδυση** ήδη από το ξεκίνημα της ζωής –με την έννοια ότι το παιδί βρίσκει ευχαρίστηση σε αυτή τη δραστηριότητα–, καθώς και μια κομβική διάσταση της ίδιας της σωματο-ψυχικής ανάπτυξης

(ένα κρίσιμο σταυροδρόμι μεταξύ του σωματικού και του ψυχικού «εξοπλισμού», της σχέσης με τους άλλους και της ύπαρξης μέσω των άλλων).

Μας είναι συχνά πολύ δύσκολο να φανταστούμε τη σύνθετη διαπλοκή της ανάπτυξης και μιας σειράς παραγόντων που συντίθενται από την οικογενειακή ιστορία που διατρέχει πολλές γενιές, από τις συγκυρίες της ζωής που σημαδεύουν την έλευση ενός παιδιού στον κόσμο και το συνοδεύουν στην αρχή της ζωής του ή και αργότερα, από ιατρικά συμβάντα του πρώτου χρόνου της ζωής, από το **ταμπεραμέντο** [9] του παιδιού κ.ο.κ. Όπως και μας είναι δύσκολο να αντιληφθούμε την άρθρωση μεταξύ του σωματικού, του ψυχικού και του κοινωνικού στοιχείου που δομεί σταδιακά ένα σύνθετο εαυτό, που χαρακτηρίζεται κυρίως από την ιδιαίτερη ατομικότητα και υποκειμενικότητά του, οι οποίες τον κάνουν άνθρωπο και τον διαφοροποιούν από τους άλλους ανθρώπους. Είναι σαν να βρισκόμαστε εμείς οι ενήλικοι, ακόμη και όταν είμαστε επιστήμονες, στη θέση ενός μικρού παιδιού που προσπαθεί να καταλάβει τον κόσμο γύρω του. Πρέπει τότε και εμείς οι ενήλικοι, σαν να ήμασταν μικρά παιδιά, να αναπαραστήσουμε κάποια πράγματα σε βάρος άλλων πραγμάτων, να αγνοήσουμε κάποια πράγματα για να μάθουμε κάποια άλλα. Με τον τρόπο αυτό παράγουμε πολλές από τις θεωρίες μας για τον κόσμο και για την ανάπτυξη του παιδιού, αγνοώντας μια διάσταση για να μελετήσουμε κάποια άλλη. Αν όμως τελικά δεν είμαστε ικανοί να αναγνωρίσουμε μια μορφή «τύφλωσης» σχετικά με ορισμένους τομείς της γνώσης ως αναγκαίο πέρασμα προς τη γνώση, κινδυνεύουμε να παράγουμε στεγανές και στεγνές θεωρίες ενός απλοϊκού αναγωγισμού, περιγράφοντας την ανάπτυξη κάτω από ένα μονοδιάστατο πρίσμα («όλα εδράζονται στον εγκέφαλο», «όλα ξεκινούν από την αδυναμία κατάκτησης μιας συμβολικής τάξης», «για όλα φταίνει οι γονείς» κ.ο.κ.), αδυνατώντας δηλαδή να *φανταστούμε* τον κόσμο, καθώς μας κατακυριεύει η επείγουσα και αγωνιώδης ανάγκη μιας «ρεαλιστικής» περιγραφής του που θα ήταν εξαντλητική και τελειωτική (αν όχι τελική, με την έννοια της τελικής λύσης). Για τον λόγο αυτό πολλές από τις περιγραφές της ανάπτυξης του παιδιού ξεχνούν, αγνοούν ή και περιφρονούν τον μεταφορικό λόγο, καθώς είναι «συμβιωτικά» προσκολλημένες στον ρεαλισμό και την κυριολεξία της μητέρας-επιστημονικής θεωρίας, αδυνατώντας να αποσπαστούν, να απομακρυνθούν, δηλαδή να μεταφερθούν και αλλού: σε ένα άλλο σημείο θέασης, σε ένα άλλο επίπεδο. Βρίσκονται έτσι λοιπόν σε μια θέση που μας θυμίζει ξανά το παιδί: φέρονται και αυτές όπως τα νεογέννητα, αδυνατούν να κινηθούν μόνες τους. Μόνο που τα βρέφη γίνονται παιδιά που αρχίζουν σιγά σιγά και μεταφέρονται μόνα τους, όχι μόνο με τα πόδια τους, αλλά εξίσου και με τη φαντασία τους και τη γλώσσα τους: εξερευνώντας τον χώρο αλλά και τη γλώσσα παίζοντας μαζί τους.

2. Βασικά σημεία αναφοράς ως προς την ανάπτυξη

Η ανάπτυξη αποτελεί μια **περιπετειώδη πορεία** [10] από την απόλυτη εξάρτηση στην αυτονομία, από τη **συγχωνευτική** [11] σχέση με τη μητέρα στη διαφοροποίηση. Η μεγάλη περίοδος εξάρτησης του παιδιού από το περιβάλλον του (σε αντίθεση με τα ζώα) ψυχοποιεί τις σχέσεις του και διαφοροποιεί ριζικά την έννοια του ενστίκτου στον άνθρωπο και στα ζώα. Παρόλο που μπορούμε να αναγνωρίσουμε και στον άνθρωπο έμφυτες συμπεριφορές δεσίματος ή προσκόλλησης στη μητέρα (ή το υποκατάστατό της), οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη δομική –για τη σύσταση του ανθρώπινου ψυχισμού– διαφοροποίηση μεταξύ της ικανοποίησης μιας βιολογικής ανάγκης και της ευχαρίστησης που απορρέει από αυτήν. Π.χ. η τροφή, που εκπληρώνει καταρχήν βιολογικές ανάγκες, συνοδεύεται συγχρόνως από μια ευχαρίστηση που είναι ανεξάρτητη από αυτές.

Στον πρώτο χρόνο της ζωής το βρέφος είναι ένα ον σε πλήρη σχεδόν εξάρτηση από το περιβάλλον του, ένα ον που φέρεται και «κρατιέται» από το περιβάλλον του, το οποίο όμως ήδη αποτελεί έναν δραστήριο συμμετοχο στην αλληλεπίδραση με τους γύρω του. Η **εμφάνιση του χαμόγελου** [12] (2ος-3ος μήνας), όσο και αν αποτελεί ένα έμφυτο αντανακλαστικό, εντάσσεται αμέσως στην αλληλεπίδραση και την ενεργοποιεί σημαντικά. Την ίδια περίοδο οι γονείς αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τις διαφοροποιήσεις του κλάματος του βρέφους (ευχαρίστηση, πείνα, δίψα, κρύο κλπ.). Στη συνέχεια το βρέφος, μέσα σε ένα αίσθημα

μεγάλης ικανοποίησης, δείχνει να εξερευνά τις φωνητικές του δυνατότητες ανεξάρτητα από τη γλώσσα που μιλά ο περίγυρός του. Σταδιακά θα ελαττώσει αυτό τον φωνητικό πλούτο στα φωνήματα που κυριαρχούν στη μητρική του γλώσσα. Την εποχή που θα εμφανιστεί ο φόβος των ξένων (άγχος του 8ου - 8ου μήνα), το βρέφος μπορεί και κάθεται, φέρνει το πόδι του στο στόμα, κινεί το χέρι του προς ένα αντικείμενο, το συλλαμβάνει και συγχρόνως διορθώνει, χάρη στην όραση, τη θέση του χεριού του ως προς το αντικείμενο. Συγχρόνως μπορούμε να υποθέσουμε ότι το βρέφος αναγνωρίζει τη μητέρα του ως ένα ξεχωριστό και σημαντικό πρόσωπο καθώς και τη σημασία της σχέσης μαζί της, άρα ότι αρχίζει να αναγνωρίζει και τον εαυτό του με ξεχωριστό τρόπο. Το βρέφος τότε αρχίζει να συνειδητοποιεί την απώλεια της συμβιωτικής κατάστασης με το πρωταρχικό αντικείμενο της σχέσης του, δηλαδή τη μητέρα – αυτό που σύμφωνα με την ψυχανάλυση ονομάζεται πένθος, όρος που δηλώνει μια βασική ψυχική διεργασία–, και καταλαβαίνει ότι η ζωτική αυτή σχέση υπάρχει με ένα διαφορετικό άλλον, με τον οποίο αποκαθιστούμε γέφυρες επικοινωνίας (καταλαβαίνει δηλαδή ότι η επικοινωνία χρησιμεύει σε κάτι). Η συναισθηματική-συγκινησιακή εναρμόνιση μητέρας-βρέφους μέσα σε μια ατμόσφαιρα παιχνιδιού, αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο θα πατήσει η προλεκτική αλλά και η λεκτική επικοινωνία αργότερα. Σημαντική στιγμή αποτελεί η εμφάνιση του αντικειμένου κοινής, μοιρασμένης προσοχής προς το τέλος του πρώτου χρόνου: το παιδί δείχνει ένα αντικείμενο και ζητά συγχρόνως την προσοχή του ενηλίκου ως προς το αντικείμενο αυτό. Παιδί και μητέρα παύουν πια να βρίσκονται αντικριστά, πρόσωπο με πρόσωπο, αλλά κοιτούν μαζί ένα αντικείμενο το οποίο συνήθως η μητέρα ονομάζει. Η μητέρα και το παιδί αρχίζουν να βρίσκονται μαζί, μ' ένα διαφορετικό τρόπο πια, χάρη στη γλώσσα.

Γύρω στους 12 μήνες [το παιδί λέει την πρώτη του λέξη](#). [13] Την ίδια εποχή μπορεί να σταθεί όρθιο, να αρχίσει να περπατά και στη συνέχεια να τρέχει, παίζοντας πια με το σώμα του με ένα διαφορετικό τρόπο. Διατρέχει συγχρόνως [το στάδιο του καθρέφτη](#), [14] που του επιτρέπει να φανταστεί τη σωματική του ενότητα χάρη στην ταύτιση με την εικόνα του. Η κίνηση αυτονόμησης και ελέγχου του εαυτού του και του περιβάλλοντός του, που εμπεριέχεται δυναμικά σε αυτή τη διαδικασία, ολοκληρώνεται με την εμφάνιση του *όχι* τον 18ο μήνα της ζωής του, με τη δυνατότητα ελέγχου των σφιγκτήρων του την ίδια εποχή (18ος-22ος μήνας), με τη δημιουργία της πρώτης φράσης στα δύο του χρόνια, με την εμφάνιση του *ναι* και της αντωνυμίας *εγώ* στα δύο με τρία χρόνια. Το παιδί κινείται πια στον λόγο, όπως κινείται στο περπάτημα: αρχικά συγκρατημένα, διστακτικά, ψάχνοντας στηρίγματα, και στη συνέχεια γρήγορα, ασυγκράτητα, ορμητικά. Σκοντάφτει, συγκρούεται και πέφτει συχνά ή κατά τα τρία του χρόνια αρχίζει να τραυλίζει, καθώς κατακλύζεται από τη γλώσσα (αλλά και από το άγχος να μιλήσει). Δοκιμάζει τις αποστάσεις: αρχικά χωρίς να χάνει από τα μάτια του τη μητέρα του, στη συνέχεια κατακτώντας την απομάκρυνσή του από αυτή. Συγχρόνως κατακτά την απομάκρυνση που προσφέρει η γλώσσα με την εγκατάσταση ενός εαυτού-αφηγητή: μπορεί να αρχίσει να διηγείται εξωτερικά γεγονότα αλλά και εσωτερικές του ψυχικές συγκινήσεις, μπορεί να πει για τους άλλους αλλά και για τον εαυτό του –αλλά και μπορεί να τα κρατήσει μέσα του. Όπως μπορεί και αλλάζει θέση στον χώρο, όπως μπορεί και «παίζει» με τους σφιγκτήρες του (διαδικασίες αφόδευσης) ώστε να νιώθει ο εαυτός του απέναντι στους άλλους, όπως μπορεί να παίζει με τα συναισθήματά του στο παιχνίδι του, έτσι μπορεί και να μιλά, να σκέφτεται και να ονειρεύεται ή να φαντάζεται: αλλάζοντας θέσεις μέσα στον ψυχικό του χώρο, παίρνοντας τότε τη θέση του εαυτού του και τότε τη θέση του άλλου, όπως συμβαίνει με το υποκείμενο και το αντικείμενο που στρέφονται γύρω από το ρήμα.

Βιβλιογραφία

- ΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, Γ. & Σ. ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ., 1998. *Προσεγγίσεις της γέννησης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- BRUNER, J. 2000. Tot Thought. *The New York Review of Books* 9 (Μάρτιος): 27-30.
- CRAMER, B. & T. B. BRAZELTON. *The earliest relationship*. Karnac books.

- COHEN-SOLAL, J. & B. GOLSE, επιμ. 1999. *Au début de la vie psychique. Le développement du petit enfant*. Παρίσι: Odile Jacob.
- LEBOVICI, S. 1998. *L'arbre de la vie. Eléments de la psychopathologie du bébé*. Ramonville Saint-Agne: Erès.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης.

[1] Η ανάπτυξη της κινητικότητας του παιδιού στη σχέση της με την ψυχική ανάπτυξη. Η κινητική δραστηριότητα ενός παιδιού αντικατοπτρίζει την ψυχική ζωή του: π.χ. η αδεξιότητα στην κίνηση αποτελεί ένδειξη ενδοψυχικών συγκρούσεων.

[2] **Κείμενο 1:** Stevens, R. 1987. *Φρόντ και ψυχανάλυση. Παρουσίαση και αξιολόγηση*. Μτφρ. Μ. Μητσός. Κεφ. 4. Ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη. Αθήνα: Το Ανοικτό Πανεπιστήμιο–Κουτσουμπός, σελ. 54-63.

ΨΥΧΟΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Το 1905, ο Φρόντ έγραψε τη μελέτη του «Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο». Ο Φρόντ διέκρινε μια αναλογία ανάμεσα στα ευφυολογήματα και στα όνειρα (αυτή ακριβώς η ομοιότητα παρακίνησε το φίλο του Fliess να του προτείνει να γράψει τη μελέτη). Ένα ευφυολόγημα δεν εκφράζει το νόημά του άμεσα, αλλά το παρουσιάζει συνήθως συντετμημένο ή διαστρεβλωμένο ή, πάλι, σαν σύνολο ενδείξεων. Το ευφυολόγημα γίνεται αντιληπτό όταν ο ακροατής βγάλει το σωστό συμπέρασμα και συλλάβει το λανθάνον νόημα.

Τον ίδιο χρόνο ο Φρόντ εξέδωσε το *Τρία δοκίμια για τη σεξουαλική θεωρία*, το σημαντικότερο ίσως βιβλίο του μετά την *Ερμηνευτική των ονείρων*. Κατά τη συνεργασία του με τον Breuer, ο Φρόντ είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κάποια σεξουαλική διαταραχή δίνει πάντα τη βασική εξήγηση της υστερικής νεύρωσης. Στο βιβλίο αυτό διερεύνησε τον σύνθετο χαρακτήρα και τη σημασία της σεξουαλικότητας, καθώς και τη σχέση της με την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Ειδικότερα, διατύπωσε την πρωτότυπη πρόταση ότι η σεξουαλική ανάπτυξη συντελείται στα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής και πως ό,τι συμβαίνει αυτή την περίοδο έχει αποφασιστική σημασία για τον μετέπειτα έφηβο –όχι μόνο όσον αφορά τη σεξουαλική του ζωή, αλλά και τον χαρακτήρα του. Ο Φρόντ έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της **οντογενετικής** ανάπτυξης (δηλαδή την καταγωγή και την ανάπτυξη του ατόμου). Αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον έφηβο, είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε στην παιδική του ηλικία. Η συνειδητοποίηση από τον Φρόντ της σπουδαιότητας της παιδικής ηλικίας και, ειδικότερα, των πέντε πρώτων χρόνων της ζωής, αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές του συλλήψεις, μια σύλληψη που έχει δικαιωθεί πλήρως στις διάφορες μεταγενέστερες έρευνες για τον άνθρωπο, αλλά και σε άλλα είδη.

Ο **ακριβής** λόγος για τον οποίο τα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής έχουν τέτοια επίδραση δεν μπορεί να προσδιοριστεί εύκολα. Μερικές υποθέσεις διατυπώθηκαν στο Κεφάλαιο 1. Το έργο του Piaget δείχνει ότι οι εμπειρίες του μικρού παιδιού είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις εμπειρίες του εφήβου. Ο κόσμος του είναι λιγότερο σταθερός και τακτοποιημένος, εντονότερα χρωματισμένος από τους φόβους και τις ελπίδες του. Η άμυνα του παιδιού απέναντι στον φόβο και το άγχος είναι πρωτόγονη και στοιχειώδης. Καθώς η έννοια του χρόνου έχει άλλες διαστάσεις, η άμεση κατάσταση αποκτά δραματική βαρύτητα. Για όλους αυτούς τους λόγους, ένα γεγονός που ένας έφηβος το θεωρεί σχετικά ασήμαντο μπορεί να έχει ανεξίτηλες και σοβαρές συνέπειες στην εμπειρία ενός μικρού παιδιού. Έχει ειπωθεί ότι το φαινόμενο της «αποτύπωσης» [imprinting] απαντάται σε νεαρά μέλη πολλών ειδών, κυρίως πουλιών. Το

φαινόμενο αυτό έχει σχέση με μια κρίσιμη και περιορισμένη φάση της ανάπτυξης, όταν το νεαρό πουλί παρουσιάζει ιδιαίτερη κλίση προς ορισμένες μορφές μάθησης, όπως για παράδειγμα να ακολουθεί ένα μεγάλο κινούμενο αντικείμενο (που είναι βέβαια συνήθως ο γονέας). Όταν η αποτύπωση εδραιωθεί, η αντιστροφή της δεν είναι εύκολη. Το έργο του Bowlby για την προσαρμογή δείχνει ότι και στους ανθρώπους η πρώτη παιδική ηλικία είναι περίοδος ιδιαίτερα ευαίσθητη για τη συναισθηματική μάθηση.

Ο Φρόυντ πίστευε ότι δεν αναγνωρίζουμε εύκολα τη σημασία της παιδικής ηλικίας λόγω της *παιδικής αμνησίας* [infantile amnesia]. Όταν οι εμπειρίες είναι οδυνηρές ή απογοητευτικές απωθούνται και αφήνουν μόνο σχετικά ασήμαντες αναμνήσεις –οθόνες [screen memories]– μεμονωμένα δηλαδή επεισόδια που μπορούμε να τα ανακαλούμε στη μνήμη μας. Τα επεισόδια αυτά θυμίζουν περισσότερο το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου και απαιτούν επεξεργασία για να φτάσει κανείς στο λανθάνον νόημά τους. Ωστόσο, μπορεί να προβάλλεται σθεναρή αντίσταση σε μια τέτοια επεξεργασία, και ο Φρόυντ αποδίδει την απροθυμία των συγχρόνων του (ακόμα και τη δική του) να δεχτούν την έννοια της παιδικής σεξουαλικότητας σ' αυτή την αντίσταση.

Ο Φρόυντ συνέλαβε την ανάπτυξη σαν μια σύνθετη αλληλεπίδραση ανάμεσα σ' ένα βιολογικά προγραμματισμένο χρονοδιάγραμμα ανάπτυξης και στο περιβαλλοντικό και κοινωνικό πλαίσιο του παιδιού. Για να περιγράψει τη βιολογική συνιστώσα, ο Φρόυντ χρησιμοποίησε τη λέξη Trieb, που συνήθως αποδίδεται σαν ένστικτο [instinct] ή ενόρμηση [drive]. Σύμφωνα με τη φροϋδική χρήση του όρου, οι *πηγές* των ενορμήσεων βρίσκονται στη σωματική δομή και λειτουργία του οργανισμού. Οι ενορμήσεις έχουν επίσης ένα *σκοπό*, που είναι μια σωματική μεταβολή ή ανταμοιβή και βιώνεται σαν ικανοποίηση. Τέλος, οι ενορμήσεις έχουν ένα *αντικείμενο* που συμβάλλει αποφασιστικά στην παροχή ικανοποίησης. Η ικανοποίηση αυτή μπορεί να μεταβληθεί ως αποτέλεσμα της μάθησης και της εμπειρίας. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, τα ένστικτα ή οι ενορμήσεις εννοούνται ως συστήματα τάσεων που απορρέουν από τις σωματικές λειτουργίες. Όλη η ψυχική ενέργεια προκύπτει από τη λειτουργία των ενορμήσεων.

Φοιτητής ακόμα, ο Φρόυντ είχε γοητευτεί από την *Καταγωγή των ειδών* του Δαρβίνου, που είχε δημοσιευτεί τρία χρόνια μετά τη γέννησή του και, μολονότι ο ίδιος δεν κάνει άμεση σύνδεση, η έννοια της ενόρμησης συμφωνεί με τη θεωρία της εξέλιξης. Αρχικά, ο Φρόυντ είχε ταξινομήσει τις ενορμήσεις σε δυο βασικούς τύπους. Χρησιμοποιούσε τον όρο «ένστικτα του Εγώ» για να αναφερθεί στις ενορμήσεις που προάγουν τη διατήρηση του εαυτού. Η πείνα και η δίψα ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Τα «σεξουαλικά ένστικτα» δηλώνουν αντίθετα τις ενορμήσεις που αποσκοπούν στη διατήρηση του είδους. Αργότερα, στο έργο του *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920), ο Φρόυντ παρουσίασε μια κάπως διαφορετική διχοτόμηση. Συγκέντρωση σε μια ομάδα τα ένστικτα του Εγώ και τα σεξουαλικά ένστικτα και τα ονόμασε *Έρωτα* (Eros) ή ενορμήσεις της ζωής. Στον αντίθετο πόλο τοποθέτησε το ένστικτο του θανάτου (που μερικές φορές το ονομάζει *Θάνατο*: Thanatos). Σαν ένστικτο θανάτου ο Φρόυντ εννοούσε μια παρόρμηση αυτοκαταστροφής, που τη θεωρούσε εκδήλωση μιας συντηρητικής τάσης, έμφυτης σε όλες τις ζωτικές διεργασίες –την επιστροφή σε μια προηγούμενη κατάσταση. «*Σκοπός κάθε ζωής είναι ο θάνατος ...τα άψυχα πράγματα υπήρχαν πριν από τα ζωντανά...*». Το ένστικτο του θανάτου μπορεί να εκφραστεί με μια δυναμικά αυτοκαταστροφική συμπεριφορά –όπως έκθεση σε περιττούς κινδύνους, εθισμό στο οινόπνευμα ή στα ναρκωτικά και απόπειρες αυτοκτονίας. Ο Φρόυντ θεωρούσε ότι, όπως και η σεξουαλική ενόρμηση, το ένστικτο του θανάτου μπορεί κι αυτό να εκφραστεί με έμμεσο τρόπο –λ.χ. να στραφεί προς τα έξω με τη μορφή επιθετικότητας.

Αν και αργότερα ο Φρόυντ κατάληξε να δεχτεί την ύπαρξη του ενστίκτου του θανάτου ως γεγονός, όταν τη διατύπωσε για πρώτη φορά πίστευε ότι αυτή η έννοια είναι καθαρά υποθετική. Είναι αλήθεια ότι βασίζεται σε ορισμένους αμφίβολους συλλογισμούς, έχει αποτελέσει σημαντικό ζήτημα διαφωνίας και αμφισβητείται από πολλούς σύγχρονους ψυχαναλυτές. Ο Ernest Jones, συνεργάτης και βιογράφος του Φρόυντ, υποστηρίζει ότι η προσωπική ανησυχία του Φρόυντ για τον θάνατο έπαιξε ίσως κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση

αυτής της ιδέας. Ο Φρόντ πρωτομίλησε για το ένστικτο του θανάτου λίγο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ανάμεσα στα 60 και στα 70 του χρόνια. Είχε τότε κάποια προβλήματα με την καρδιά του και, για ορισμένο διάστημα, ασχολήθηκε επίμονα με την πρόβλεψη της χρονολογίας του θανάτου του και κατάληξε ότι θα πέθαινε 62 χρονών. Η έννοια του «καταναγκασμού σε επανάληψη» [compulsion to repeat], από την οποία είχαν προκύψει οι συλλογισμοί του για την τάση επιστροφής σε μια προηγούμενη κατάσταση, βασιζόταν όχι μόνο στην παρατήρηση ότι οι ασθενείς επέμεναν να επανέρχονται διά μέσου της φαντασίας τους σε οδυνηρές εμπειρίες, αλλά και την προσεχτική παρακολούθηση του εγγονού του Ernst. Μια συνηθισμένη απασχόληση του Ernst ήταν να πετά ένα παιχνίδι μακριά και έπειτα να το βρίσκει και να το φέρνει πίσω. Ο Φρόντ ερμήνευσε αυτή τη συμπεριφορά ως ένα είδος συμβολικού ελέγχου αισθήματος απώλειας που είχαν δημιουργήσει στον εγγονό του οι πρόσκαιρες απουσίες της μητέρας του (μητέρα του Ernst ήταν η Sophie, η δεύτερη κόρη του Φρόντ, που πέθανε τον Ιανουάριο του ίδιου χρόνου που δημοσιεύτηκε το *Πέραν της αρχής της ηδονής*).

Ο Φρόντ θεωρούσε ότι η ανάπτυξη και λειτουργία της *λίμπιντο* (όπως ονόμασε τη σεξουαλική ενόρμηση) έχει ιδιαίτερη σημασία για την προσωπικότητα του ατόμου. Η επιβίωση εξαρτάται από την άμεση ικανοποίηση των ενστίκτων του Εγώ. Αν ένα παιδί δε φάει και δεν πιει, δεν μπορεί να ζήσει. Οι στόχοι αυτών των ενορμήσεων, η μορφή δηλαδή της ικανοποίησης που απαιτούν, είναι συνεπώς καθορισμένοι και επιδέχονται μικρές μόνο παραλλαγές στον τρόπο έκφρασής τους. Η λίμπιντο ή σεξουαλική ενόρμηση, αντίθετα, είναι πολύ πιο εύκαμπτη. Η ατομική επιβίωση δεν κινδυνεύει από την έλλειψη ικανοποίησης. Σημαντικές παραλλαγές επιδέχεται και το αντικείμενο της λιβιδικής ενόρμησης και ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να εκφραστεί. Το περιβάλλον και το γενικό κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και η βιολογική ανάπτυξη παίζουν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της μορφής και της έκφρασής τους.

Η φροϋδική χρήση του όρου «σεξουαλικός» είναι διαφορετική από την καθημερινή του χρήση. Για τον Φρόντ, η λίμπιντο είναι ουσιαστικά μια ενόρμηση που αντικείμενό της έχει τη διέγερση διάφορων περιοχών του σώματος ή, αλλιώς, «ερωτογενών ζωνών». Ο Φρόντ θεωρούσε πως η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη ακολουθεί μια βιολογικά προκαθορισμένη σειρά. Η πρώτη φάση της ανάπτυξης τοποθετείται στα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής. Η φάση αυτή περιλαμβάνει διάφορα επιμέρους στάδια, που το καθένα τους συνδέεται με μια ορισμένη ερωτογενή ζώνη και ένα συγκεκριμένο μέσο, με το οποίο επιτυγχάνεται η ικανοποίηση. Ο βαθμός και το είδος της ικανοποίησης που δοκιμάζει το παιδί σε κάθε στάδιο εξαρτάται κατά πολύ από την αλληλεπίδρασή του με τα άτομα που το ανατρέφουν. Σύμφωνα με τη θεωρία του Φρόντ, η υπέρμετρη ικανοποίηση, όπως και η αποστέρηση, έχουν μόνιμες συνέπειες στη διάπλαση του ατόμου. Ο χαρακτήρας αυτών των συνεπειών θα είναι συνάρτηση του σταδίου στο οποίο παρουσιάστηκε η αποστέρηση ή η ικανοποίηση και των μορφών που προσέλαβε. Οι συνέπειες θα βοηθήσουν να προσδιοριστεί όχι μόνο το είδος της σεξουαλικής ικανοποίησης που αναζητά το άτομο στην εφηβεία του, αλλά και η προσωπικότητά του και οι χαρακτηριστικές συναισθηματικές του αντιδράσεις.

Η πρώτη ζώνη ενδιαφέροντος για το νήπιο είναι το στόμα και το αρχικό μέσο ικανοποίησης είναι ο θηλασμός. Όσο αναπτύσσεται η οδοντοφυΐα, τόσο η ηδονή επικεντρώνεται στο δάγκωμα. Σ' αυτά τα πρώτα *στοματικά* [oral] στάδια, ο πρωταρχικός ψυχολογικός προσανατολισμός του νηπίου σχετίζεται με τη διαδικασία της ενσωμάτωσης. Το νήπιο επιδιώκει να «απορροφήσει» τις πλευρές του κόσμου που αντικρίζει. Ο ρόλος του είναι βασικά παθητικός, από την άποψη ότι ουσιαστικά η ευζωία του εξαρτάται σχεδόν ολότελα από τις πράξεις των άλλων. Αν οι ανάγκες του ικανοποιούνται, τότε καταλήγει να συλλάβει την ύπαρξή του με θετικό τρόπο και θεωρεί ότι ο κόσμος γύρω του είναι ζεστός και γενναιοδωρός. Αν δοκιμάσει στερήσεις, ο συναισθηματικός του προσανατολισμός μπορεί κάλλιστα να τείνει προς την απαισιοδοξία: το νήπιο μπορεί να προεξοφλήσει ότι ο κόσμος δε θα το ανταμείβει ποτέ και θα είναι εχθρικός απέναντι στις ανάγκες του. Ο Φρόντ υποστήριξε ότι η «καθήλωση» σ' αυτό το στάδιο, που οφείλεται είτε σε αποστέρηση είτε σε υπέρμετρη ικανοποίηση, μπορεί να εκφραστεί σ' έναν έφηβο υπερβολικά απασχολημένο με τη στοματική

ικανοποίηση. Αυτή η ικανοποίηση μπορεί να εξασφαλίζεται με το πιπίλισμα ή το μάσημα γλυκών, το κάπνισμα, το πιεστό ή ακόμα με την υπερβολική φλυαρία. Η καθήλωση μπορεί επίσης να εκφραστεί με την υπερβολική χρησιμοποίηση των τρόπων συμπεριφοράς που χαρακτηρίζουν αυτό το στάδιο –παθητικότητα, εξάρτηση, ενδιαφέρον για την ενσωμάτωση των αξιών, της «καλοσύνης» των άλλων.

Καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν, αποκτούν κινητικότητα και αναπτύσσουν την ικανότητα να επικοινωνούν με τους γονείς τους, η ζώνη ενδιαφέροντος μετατοπίζεται στον πρωκτό. Η ηδονή επέρχεται με τη συγκράτηση και την αποβολή των περιττωμάτων «που επενεργούν ως διεγερτική μάζα σ' ένα σεξουαλικά ευαίσθητο τμήμα της βλεννογόνου». Το *πρωκτικό* [anal] στάδιο έχει σημαντικές επιπτώσεις στη σχέση ανάμεσα στο νήπιο και τον γονέα, και οι φροϋδικοί θεωρούν ότι σ' αυτό το στάδιο διαμορφώνονται τα κεντρικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Στη διάρκεια της εκπαίδευσης του παιδιού για το πώς να ελέγχει τις ανάγκες του, του ζητούν να μάθει να ελέγχει τις κινήσεις των εντέρων του και να αφοδεύει μόνο την κατάλληλη στιγμή και στο κατάλληλο μέρος. Τα κόπρανά του όμως «το νήπιο τα μεταχειρίζεται σαφώς σαν μέρος του σώματός του –αντιπροσωπεύουν γι' αυτό το πρώτο του “δώρο”»: αποβάλλοντάς τα μπορεί να εκφράσει την ενεργή του συμμόρφωση προς το περιβάλλον, ενώ συγκρατώντας τα δηλώνει την ανυπακοή του». Σαν αντίδραση στις απαιτήσεις των άλλων, το νήπιο μπορεί να υποκύψει, να επαναστατήσει ή να μάθει να αντιμετωπίζει επιτυχώς την εξουσία, χωρίς να χάνει την αυτονομία του. Σε μεταγενέστερη εργασία του, ο Φρόυντ [...] διερεύνησε διεξοδικότερα τα γνωρίσματα που μπορεί να εξαρτώνται απ' αυτό το στάδιο. Αν, για παράδειγμα, η ηδονή που αισθάνεται το παιδί παίζοντας με τα περιττώματά του περιοριστεί αυστηρά από τους γονείς, το παιδί μπορεί να αναπτύξει άμυνες απέναντι σ' αυτές τις απαγορευμένες ηδονές, που ίσως τις εκφράσει αργότερα με τη μορφή έμμονης μεθοδικότητας και καθαριότητας. Αν οι γονείς επιβάλλουν την αφοδευσή του στο «δοχείο», μπορεί να το προδιαθέτουν έτσι για μια μεταγενέστερη απόλαυση στη δημιουργία. Τέλος, η φιλαργυρία μπορεί να είναι αποτέλεσμα ενός παιδιού που δε δεχόταν να αφοδεύει «ελεύθερα».

Στο τρίτο ή *φαλλικό* [phallic] στάδιο, το παιδί των 4 ή 5 χρονών στρέφει την προσοχή του στα γεννητικά του όργανα. Οι σεξουαλικές διαφορές αποκτούν σπουδαιότητα. Η επαφή με τα παιδιά του αντίθετου φύλου μπορεί να του διεγείρει την περιέργεια. Το παιδάκι είναι πιθανό να απολαμβάνει τον αυνανισμό ή διεγερτικές καταστάσεις, όπως την ώρα του μπάνιου ή όταν ένας έφηβος το κρατά στα γόνατά του. Ως αυτό το σημείο, ο Φρόυντ υποστηρίζει ότι η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη είναι σχεδόν η ίδια για τα δύο φύλα. Σ' αυτό το στάδιο όμως οι πορείες τους χωρίζουν. Τα φυσιολογικά αισθήματα στοργής που αισθάνεται το αγόρι για τη μητέρα του μπορεί τώρα να δυναμώσουν και να χρωματιστούν από τα ερωτικά συναισθήματα που προκαλεί ο αυνανισμός. Το αγόρι μπορεί να επιθυμεί να έχει στενή επαφή με τη μητέρα του, λ.χ. να κοιμάται δίπλα της το βράδυ και να εκδηλώνει σεξουαλική περιέργεια γι' αυτήν. Αυτά τα ενισχυμένα συναισθήματα περιπλέκονται με αισθήματα ανταγωνισμού προς τον πατέρα, που μπορεί να δημιουργήσουν στο παιδί φόβο και εχθρότητα. Το αγόρι φοβάται ίσως μήπως χάσει την αγάπη ή φοβάται ευνουχισμό, δεδομένου ότι επίκεντρο του ενδιαφέροντός του είναι τώρα το πέος, και η αντίληψη της πραγματικότητας παραμένει ακόμα σε μεγάλο βαθμό αυτιστική (καθορίζεται δηλαδή από τη φαντασία). Αυτή τη σύγκρουση ο Φρόυντ την ονόμασε *οιδιπόδειο σύμπλεγμα* και υπέθεσε ότι έχει καθολική ισχύ. Θεωρούσε ότι η πατροκτονία δεν είναι συμπτωματικά το θέμα όχι μόνο του έργου του Σοφοκλή *Οιδίπους Τύραννος*, αλλά και δυο άλλων αριστουργημάτων της λογοτεχνίας, του *Άμλετ* του Σαίξπηρ και των *Αδελφών Καραμαζώφ* του Ντοστογιέφσκι. Ανθρωπολογικές μελέτες δείχνουν πάντως ότι είναι πιθανότερο αυτό το σύμπλεγμα να αποτελεί γνώρισμα ενός συγκεκριμένου τύπου οικογενειακής δομής, όπως ήταν το πατριαρχικό πρότυπο της εποχής του Φρόυντ, που απαντάται σε ορισμένους, αλλά όχι σε όλους τους πολιτισμούς. Η ιδέα είχε σίγουρα μια προσωπική βάση. Κατά την αυτοανάλυσή του και την ερμηνεία των ονείρων του, ο Φρόυντ είχε εκπλαγεί ανακαλύπτοντας τα συναισθήματα εχθρότητας και ενοχής απέναντι στον πατέρα του και τα περίπου ερωτικά του συναισθήματα απέναντι στη μητέρα του.

Ο τρόπος που το αγόρι χειρίζεται αυτή τη σύγκρουση συμβάλλει επίσης στο να καθοριστούν τα σεξουαλικά και συναισθηματικά πρότυπα της μετέπειτα ζωής του. Μια σωστή προσαρμογή μπορεί να επιτευχθεί χάρη στην ενισχυμένη ταύτιση με τον πατέρα. Ένα αποτέλεσμα αυτής της ταύτισης, κατά τον Φρόυντ, είναι η ενδοπροβολή [introjection] γονικών στάσεων και απαγορεύσεων, που παρέχει έτσι τη βάση για τη συνείδηση ή το *Υπερεγώ*. Αυτή η ταύτιση δημιουργεί ακόμα την υποδομή για να παίξει τον κατάλληλο σεξουαλικό ρόλο στη μετέπειτα ζωή του και μπορεί να επηρεάσει το χαρακτήρα των σεξουαλικών σχέσεων του εφήβου. Μια έντονη αμφιθυμική στάση απέναντι στη μητέρα μπορεί να διαμορφώθηκε, για παράδειγμα, αν η σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία του αγοριού γι' αυτήν και στη ζήλια και το φόβο για τον πατέρα του είναι ακραία. Την αμφιθυμία αυτή μπορεί να την επιλύσει υπερεξιδανικεύοντας τη μητέρα του και απωθώντας τα σεξουαλικά αισθήματα που του προκαλεί. Αυτό μπορεί να του δημιουργήσει δυσκολίες στην απαρτίωση της στοργής και της σεξουαλικής ανάγκης. Απέναντι στις γυναίκες θα καταλήξει να αντιδρά μ' έναν από τους εξής δύο τρόπους: ή θα τις εξιδανικεύει ή θα τις θεωρεί κατάλληλες μόνο για το κρεβάτι. Το πρότυπο αυτό υπήρχε σε ακραία μορφή σ' έναν ψυχίατρο που είχα κάποτε γνωρίσει. Μολονότι απολάμβανε τον έρωτα με πόρνες και σε κάποιο στάδιο με μια ερωμένη, δεν μπόρεσε ποτέ να ολοκληρώσει σεξουαλικά το γάμο του. Ενώ αισθανόταν φυσική έλξη για τη γυναίκα του, αποδείχτηκε απέναντί της σεξουαλικά ανίκανος.

Η περιγραφή του Φρόυντ για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των κοριτσιών σ' αυτό το στάδιο είναι περισσότερο ατελής και αντιφατική. Ο Φρόυντ υποστήριζε ότι μια βασική εμπειρία για το κορίτσι είναι το αίσθημα της απώλειας που νιώθει όταν αντιλαμβάνεται ότι δεν έχει πένος. Καθώς συνειδητοποιεί με τον καιρό ότι δεν είναι η μόνη μ' αυτό το χαρακτηριστικό, ότι ούτε η μητέρα της ούτε καμιά άλλη γυναίκα έχει πένος, καταλήγει συναισθηματικά να υποτιμήσει όλες τις γυναίκες. Ως αυτό το σημείο, το επίκεντρο της στοργής του κοριτσιού, όπως και του αγοριού, ήταν η μητέρα. Ο φθόνος του πέους βοηθά τώρα το κορίτσι να στρέψει το ενδιαφέρον και τη στοργή του προς τον πατέρα του. Ο Φρόυντ θεωρούσε ότι οι φανταστικές εγκυμοσύνες ενός κοριτσιού ή ακόμα η επιθυμία του να κυριαρχεί ή να ανταγωνίζεται τους άντρες μπορεί να απεικονίζουν ασυνείδητα και συμβολικά μίαν απόπειρα να αποκτήσει το μέλος «που λείπει». Ωστόσο, πολλοί ψυχαναλυτές (π.χ. ο Jones) έχουν επικρίνει τη φροϋδική έννοια του φθόνου του πέους ως υπερβολικά «φαλλοκεντρική».

Περίπου από την ηλικία των πέντε χρόνων, η σεξουαλική ανάπτυξη διανύει μια λανθάνουσα περίοδο, κατά την οποία η άμεση έκφραση περιορίζεται από τη βαθμιαία εμφάνιση –που ενθαρρύνεται με τη μόρφωση– αντίθετων ψυχικών δυνάμεων, όπως η ντροπή, η αηδία, ηθικά και αισθητικά ιδεωδών. Η σεξουαλική ενέργεια στρέφεται προς τη στοργή. Ο Φρόυντ πίστευε ότι αυτή λανθάνουσα περίοδος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός ανώτερου πολιτισμού, καθώς και σημαντικό παράγοντα για την προδιάθεση στη νεύρωση.

Τα σεξουαλικά αισθήματα επανεμφανίζονται κατά την εφηβεία. Τώρα πια δεν είναι βασικά αυτοερωτικά, αλλά αποσκοπούν μάλλον στην αναζήτηση συντρόφου. Η αισθησιακή και η στοργική έκφραση συγχωνεύονται σε μια σεξουαλική πράξη, που έχει σαν επίκεντρο της τη γενετήσια διέγερση. (Μπορεί βέβαια να επιβιώνουν και άλλοι νηπιακοί τρόποι, οι οποίοι, όμως, στη φυσιολογική ανάπτυξη, υποβαθμίζονται ουσιαστικά στον ρόλο της προ-απόλαυσης). Η νηπιακή ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη αποδίδει τώρα καρπούς. Ο Φρόυντ θεωρούσε ότι οι σεξουαλικές διαστροφές (όταν η ικανοποίηση επιτυγχάνεται κυρίως διά μέσου του στόματος ή του πρωκτού και όχι με τη γενετήσια επαφή) οφείλονται στην καθήλωση (ή παλινδρόμηση) σε κάποιο νηπιακό στάδιο, ως αποτέλεσμα της απουσίας ή της υπέρμετρης ικανοποίησης που είχε γνωρίσει το άτομο εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, οι νευρώσεις είναι απλώς το «αρνητικό των διαστροφών». Όταν υπάρχει καθήλωση σε νηπιακές ανάγκες, και οι ανάγκες αυτές έχουν απωθηθεί και δεν μπόρεσαν να εκφραστούν άμεσα, είναι πιθανό να προσλάβουν τη μορφή νευρωσικών συμπτωμάτων. Συναισθηματικά πρότυπα μεταφέρονται επίσης στην κατάσταση του ενήλικου. Αν, για παράδειγμα, ένα άτομο έχει ζήσει καταστάσεις έντονου ανταγωνισμού με τ' αδέρφια του, μπορεί σε ώριμη ηλικία να έχει εξαιρετικά ανταγωνιστική συμπεριφορά προς τους συναδέλφους του ή ακόμα να υποκινεί παρόμοιους ανταγωνισμούς ανάμεσα στα παιδιά του.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προσωπικότητας προκύπτουν με ανάλογο τρόπο. Η έμφαση σ' ένα νηπιακό τρόπο και όχι σε μια ζώνη ικανοποίησης μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα, όπως είδαμε, μια προδιάθεση για εξάρτηση, αισιοδοξία, κατάθλιψη, δημιουργικότητα, απειθαρχία, υποχωρητικότητα, σε ποικίλους βαθμούς και πολύπλοκους συνδυασμούς. Για τον Φρόυντ, η διαστροφή, η νεύρωση και ο χαρακτήρας δεν είναι παρά διαφορετικές ενορχηστρώσεις του ίδιου θέματος.

[3] **Κείμενο 2:** Σακελλαρόπουλος, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας-παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 170-178.

ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΓΕΝΝΗΤΟΥ

Στο τέλος της δεκαετίας του '60, πολυάριθμες μελέτες, που βοηθήθηκαν από την εμφάνιση των ηλεκτρονικών τεχνικών καταγραφής, επέτρεψαν ενός άλλου τύπου εξερευνήσεις στον κόσμο του νεογέννητου. Η προσοχή των ερευνητών στράφηκε κυρίως στις αισθητηριακές και κινητικές του ικανότητες.

Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών τροποποίησαν τις μέχρι τότε απόψεις γύρω από το νεογέννητο. Η εικόνα του παθητικού όντος, ικανού μόνο να δέχεται τις μητρικές φροντίδες, αποκλεισμένου από τον κόσμο λόγω της αδυναμίας του να αντιληφθεί, αναθεωρείται. Η διαπίστωση των πρόωρων αισθητηριακών ικανοτήτων του δίνει μια θέση ενεργού συνομιλητή απέναντι στη μητέρα.

Το «προφίλ» του κάθε νεογέννητου και οι ιδιαιτερότητες του καθορίζονται από τον βαθμό κινητικότητας, από την ευκολία που ένα stress προκαλεί τα κλάματά του, από το πόσο ησυχάζει μόνο του ή με την παρουσία ενός άλλου προσώπου. Η αντίληψη για τη μητρική λειτουργία άλλαξε επίσης αρκετά: δεν περιορίζεται πια στην παροχή φροντίδων. Η αντιληπτική ικανότητα της μητέρας και η προσαρμογή της στα μηνύματα του νεογέννητου είναι στοιχεία απαραίτητα για τη δημιουργία μιας σχέσης αλληλεπίδρασης.

Στις επόμενες σελίδες περιγράφουμε τις αισθητηριακές (όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση), κινητικές και φωνητικές ικανότητες του νεογέννητου. Η μελέτη των αλληλεπιδραστικών σχέσεων θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο. Οι μελέτες που θα αναφερθούν διευρύνουν και συμπληρώνουν ουσιαστικά τις εργασίες του παλαιού κειμένου.

ΟΡΑΣΗ

Η όραση δεν μπορεί να μελετηθεί κατά την ενδομήτρια ζωή. Υπάρχει, όμως, η ένδειξη ότι το έμβρυο αντιδρά (αυξάνεται ο καρδιακός ρυθμός και οι κινήσεις) όταν ρίξουμε ένα δυνατό φως στα κοιλιακά τοιχώματα της μητέρας [...].

Πιστεύαμε ότι το έμβρυο δεν βλέπει σχεδόν τίποτα. Αποδείχθηκε, όμως, ότι έχει πολύ μεγάλες ικανότητες και μπορεί να διαχωρίζει τα αντικείμενα με βάση το σχήμα και το μέγεθος τους [...].

Τα νεογέννητα ελκύονται περισσότερο από οπτικά ερεθίσματα που μοιάζουν στο ανθρώπινο πρόσωπο (ένας κύκλος με τρεις έντονους μικρούς κύκλους διαφορετικού χρώματος στη θέση των ματιών και του στόματος). Στην ηλικία των 5 μηνών, το ομοίωμα του προσώπου δεν είναι πλέον ελκυστικό, γιατί προτιμούν ένα πραγματικό πρόσωπο με κινούμενα εσωτερικά χαρακτηριστικά [...].

Πολλές πρόσφατες μελέτες δικαίωσαν τις μητέρες, οι οποίες βεβαίωναν ότι το μωρό τους τις κοιτούσε από τη νεογνική περίοδο. Άλλωστε, το κράτημα και το χάιδεμα του μωρού είναι ακριβώς οι χειρονομίες που, σύμφωνα με τη μελέτη του Greeman [...], ευνοούν το άνοιγμα των ματιών του νεογέννητου και το καθιστούν ικανό να ακολουθήσει οπτικά το ερέθισμα.

Ο Adamson [...] έδειξε τη σημασία της όρασης στο νεογέννητο, καλύπτοντας το βλέμμα του στην αρχή με ένα σκούρο φύλλο και στη συνέχεια με ένα διαφανές. Το νεογέννητο προσπαθεί ενεργητικά να τραβήξει το σκούρο φύλλο και, όταν το κατορθώνει, ηρεμεί. Αντίθετα, στο διαφανές χαρτί, είναι ήρεμο και κοιτάει με περιέργεια τι συμβαίνει μέσα από αυτό.

Το βλέμμα, ήδη από τη νεογνική περίοδο, είναι ένας τρόπος με τον οποίο το νεογέννητο αναπτύσσει συναισθηματικό δεσμό με τη μητέρα του. Μερικές μητέρες αναφέρουν ότι αισθάνονται πιο κοντά στο μωρό τους, όταν τις έχει κοιτάξει [...]. Δημιουργείται το ενδιαφέρον του παιδιού για τα μάτια της μητέρας και αναπτύσσεται η επαφή «βλέμμα με βλέμμα». Ο ρόλος της οπτικής λειτουργίας στη δημιουργία δεσμών με τη μητέρα [...] φαίνεται στη μελέτη των Fraiberg & Freedman, όπου αναφέρονται οι δυσκολίες των μητέρων τυφλών παιδιών να εγκαταστήσουν επικοινωνία.

Η αντίδραση στο οπτικό ερέθισμα απαιτεί από το νεογέννητο μια κατάσταση «ήρεμης προσοχής», εγρήγορσης, αλλά χωρίς δραστηριότητα, και προφύλαξης από άλλα ερεθίσματα, όπως π.χ. η πείνα. Όταν ακολουθεί ένα αντικείμενο με το βλέμμα, ελαττώνει τις κινητικές δραστηριότητες άλλου τύπου.

Το νεογέννητο μπορεί από τη δεύτερη μέρα της ζωής του, ενώ ακόμη η «σύγκλιση των ματιών» [convergence binoculaire] δεν έχει πλήρως εγκατασταθεί, να παρακολουθήσει με τα μάτια ένα αντικείμενο που μετακινείται [...], αν υπάρχουν οι ακόλουθες συνθήκες: το μωρό να βρίσκεται σε εγρήγορση, το αντικείμενο σε σχετικά μικρή απόσταση, να ακολουθεί μια πορεία απλή, οριζόντια ή κάθετη, καλά καθορισμένη, με μικρή ταχύτητα. Η παρακολούθηση δεν είναι συνεχής, όπως στον ενήλικα, ή είναι, αλλά για πολύ σύντομα χρονικά διαστήματα (10-15% του χρόνου). Χαρακτηρίζεται από διακοπτόμενες έντονες ματιές στο αντικείμενο και από μια σπαστή οπτική μετακίνηση, καθώς και γύρισμα του κεφαλιού προς την κατεύθυνση της κίνησης του αντικειμένου .

Η μελέτη του Greeman [...] δείχνει ότι το 95% των νεογέννητων, από τις πρώτες ώρες της ζωής τους, είναι ικανά να ακολουθήσουν με τα μάτια τους ένα αντικείμενο ζωηρού χρώματος, π.χ. έναν κόκκινο κρίνο. Οι οφθαλμικές κινήσεις είναι συχνά ακανόνιστες και τα μάτια μετακινούνται κατά ακανόνιστο τρόπο, για να ακολουθήσουν το αντικείμενο σε κίνηση. Το μωρό σταματά τις κινήσεις του σώματος του και φαίνεται ιδιαίτερα απορροφημένο από το κινούμενο αντικείμενο.

Ο R. L. Fantz [...] από τη μεριά του, έδειξε ότι τα νεογέννητα από την ηλικία των 10 ωρών ως τις 5 ημέρες, προσηλώνουν το βλέμμα τους με μεγαλύτερη διάρκεια, όταν πρόκειται για οπτικούς στόχους με δομημένες μορφές (π.χ. πρόσωπο, συγκεντρικοί κύκλοι, τυπογραφικοί χαρακτήρες) παρά όταν πρόκειται για οπτικούς στόχους αποτελούμενους από ένα μοναδικό χρώμα. Ο M. Haith [...] μελετά τις στρατηγικές που χρησιμοποιεί το νεογέννητο για να εξερευνήσει οπτικά το αντικείμενο. Δείχνει ότι το νεογέννητο προσηλώνει το βλέμμα του στον περίγυρο των αντικειμένων, στα όρια που χωρίζουν δύο ζώνες διαφορετικών χρωμάτων. Αν του παρουσιάσουμε ένα τρίγωνο, εντοπίζει το βλέμμα του πάνω στις γωνίες του σχήματος. Έτσι, κατευθύνει το βλέμμα του προς τις περιοχές όπου υπάρχουν οι περισσότερες οπτικές πληροφορίες.

Νεότερα πειράματα δείχνουν ότι, αν και *η αναγνώριση του προσώπου της μητέρας* υπάρχει από την 4η μέρα της ζωής, φαίνεται να μην βασίζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της [...].

Η πρώιμη αναγνώριση περιλαμβάνει την κατηγοριοποίηση των ερεθισμάτων σε πρόσωπα και μη πρόσωπα. Το βρέφος εστιάζει το βλέμμα του στη γραμμή διαχωρισμού προσώπου-μαλλιών και την εξωτερική περίμετρο του κεφαλιού. Γι' αυτό, πολλά βρέφη δείχνουν ενοχλημένα όταν η μητέρα αλλάξει ριζικά το χτένισμα της. Ανάμεσα στην ηλικία των 2-4 μηνών αρχίζουν να εστιάζουν το βλέμμα τους σε λεπτομέρειες του προσώπου και να αναγνωρίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μητέρας τους [...]. Το βρέφος διαθέτει επίσης

ικανότητες που του επιτρέπουν την επεξεργασία σύνθετων ερεθισμάτων. Μπορεί να αναγνωρίσει την αντιστοιχία των ακουστικών σημείων του λόγου με την οπτική αναγνώριση των κινήσεων που παράγουν τον λόγο. Μπορεί, δηλαδή, να «διαβάσει τα χείλη» από την ηλικία των 4 μηνών [...].

Με τον ίδιο μηχανισμό, μπορεί να αναγνωρίσει *την αντιστοιχία των αντικειμένων*. Μερικές ημέρες μετά τη γέννηση τα βρέφη μπορούν να διαχωρίσουν μεταξύ τους 2 ή 3 αντικείμενα και στην ηλικία των 5 μηνών, 3 ή 4 αντικείμενα [...]. Στην ηλικία των 6-8 μηνών, μπορούν να βρουν τις αντιστοιχίες ανάμεσα σε μια ομάδα ηχητικών αντικειμένων και μια ομάδα οπτικών αντικειμένων [...].

ΑΚΟΗ

Αποδείχθηκε [...] ότι το έμβρυο από την 26η εβδομάδα της κύησης αντιδρά στα ηχητικά ερεθίσματα τα οποία φθάνουν σε αυτό, διαπερνώντας τα κοιλιακά τοιχώματα της μητέρας με τροποποίηση του καρδιακού του ρυθμού και της κινητικής του δραστηριότητας. Η μητέρα κατά τη διάρκεια αυτών των πειραμάτων φορούσε μια κάσκα που την εμπόδιζε να ακούει αυτή η ίδια. Επιπλέον το έμβρυο μπορεί να ξεχωρίσει ήχους διαφορετικής συχνότητας. Αν επαναλάβουμε τον ίδιο ήχο, οι απαντήσεις τείνουν να ελαττωθούν έως ότου πάψουν (εθισμός). Ένας ήχος διαφορετικής συχνότητας προκαλεί εκ νέου την εμφάνιση καρδιακών και κινητικών αντιδράσεων.

Το ενδομήτριο περιβάλλον δεν είναι, υπό κανονικές συνθήκες, σιωπηλό (η ακουστική ένταση που προέρχεται από την μητέρα είναι της τάξης των 72 db). Είναι πιθανό ότι το έμβρυο είναι εκτεθειμένο στη φωνή της μητέρας του και σε ένα μικρότερο βαθμό στη φωνή του πατέρα του. Αυτός είναι ένας από τους παράγοντες που καθορίζουν το σύνολο των νεογνικών αντιδράσεων στην ανθρώπινη φωνή και συγκεκριμένα στη φωνή των γονιών του.

Πρόσφατα πειραματικά δεδομένα επιβεβαίωσαν ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων 3 μηνών της ενδομήτριας ζωής, το έμβρυο απαντά ενεργητικά σε ακουστικά ερεθίσματα και μπορεί να διαχωρίσει τη μουσική, τον λόγο και άλλους ήχους [...]. Οι ήχοι προκαλούν αλλαγές των καρδιακών παλμών και της κινητικότητας του εμβρύου [...] τόσο εμφανείς που σήμερα πλέον η συγγενής κωφότητα μπορεί να διαγνωστεί κατά την εμβρυϊκή περίοδο [...].

Όταν το νεογέννητο είναι σε μια κατάσταση ηρεμίας, η παρουσίαση ενός ήχου, π.χ. ένα κουδουνάκι αριστερά και δεξιά του μωρού προκαλεί πολύ συχνά κινήσεις προσανατολισμού. Το μωρό γυρνά τα μάτια και μερικές φορές και το κεφάλι προς την κατεύθυνση της ηχητικής πηγής.

Όταν το μωρό νυστάζει, ο ήχος προκαλεί το άνοιγμα των ματιών του. Όταν αντίθετα κλαίει, παρατηρήθηκε ότι μ' ένα συνεχή ήχο (250 κύκλοι ανά δευτερόλεπτο ή 85 db) μπορεί να σταματήσει το κλάμα και αυτό αποδεικνύεται το ίδιο αποτελεσματικό όσο μια ζαχαρωμένη πιπίλα [...].

Το νεογέννητο όχι μόνο μπορεί να ακούσει, αλλά έχει και *ικανότητες διαχωρισμού των ηχητικών πηγών*. Η ανθρώπινη φωνή προκαλεί ιδιαίτερες αντιδράσεις. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης εβδομάδας της ζωής, η φωνή προκαλεί χαμόγελα συχνότερα από τα άλλα ηχητικά ερεθίσματα [...]. Κατά τη διάρκεια του θηλασμού, σταματά στιγμιαία όταν ακούει έναν καθαρό ήχο, ενώ αντίθετα, όταν ακούει ομιλίες, σταματά για περισσότερη ώρα, «σαν να περιμένει να ακούσει μια συμπληρωματική πληροφορία» [...].

Συχνά οι νέες μητέρες θεωρούν ότι το μωρό αναγνωρίζει τη φωνή από τις πρώτες μέρες της ζωής του, καθώς σταματά να κλαίει και γυρίζει το κεφάλι προς την κατεύθυνσή τους, όταν εκείνες μιλάνε. Αυτή η εντύπωση επιβεβαιώθηκε από την επιστημονική παρατήρηση.

Το μωρό είναι ευαίσθητο σε όλες τις συχνότητες του ήχου που καλύπτει η ανθρώπινη φωνή, αλλά εκδηλώνει μια προτίμηση για τους οξείς ήχους [...]. Ξυπνά έτσι πιο εύκολα και δίνει μεγαλύτερη προσοχή σε μια γυναικεία παρά σε μια αντρική φωνή [...]. Επίσης, το βρέφος από τις πρώτες μέρες της ζωής του φαίνεται να προσελκύεται από τα μελωδικά χαρακτηριστικά του λόγου [...]. Ο Kuhl [...] έδειξε ότι δεν είναι ούτε η σύνταξη, ούτε η σημασία των λόγων της μητέρας που τραβάει την προσοχή του βρέφους. Είναι κυρίως τα ρυθμικά χαρακτηριστικά της φωνής της που παίζουν τον ρόλο ακουστικού ερεθίσματος.

ΟΣΦΡΗΣΗ

Από την ηλικία των δύο ημερών, τα νεογέννητα έχουν οσφρητικές ικανότητες.

Ο A. Macfarlane [...] χρησιμοποίησε την ακόλουθη πειραματική μέθοδο: έβαζε, σε απόσταση μερικών εκατοστών από τη μύτη του νεογέννητου, από τη μια πλευρά ένα μπαμπάκι μουσκεμένο στη μυρωδιά του στήθους της μητέρας του, και από την άλλη πλευρά ένα μπαμπάκι μουσκεμένο στο στήθος μιας άλλης μητέρας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, κατά περισσότερο χρόνο το κεφάλι προς το μπαμπάκι το διαποτισμένο από τη μητρική μυρωδιά. Αυτά τα αποτελέσματα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι τα νεογέννητα έχουν οσφρητικές ικανότητες και ότι μπορούν να ξεχωρίσουν δύο μυρωδιές, έστω κι αν μοιάζουν μεταξύ τους. Από τις πρώτες μέρες της ζωής απαντούν με μια απόσυρση του κεφαλιού και μια χαρακτηριστική μιμική στις μυρωδιές που είναι εξίσου δυσάρεστες και για τους ενήλικες [...]. Αυτές οι μελέτες μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι η όσφρηση διευκολύνει την αναζήτηση και τη λήψη του μητρικού στήθους. Μας κάνουν, επίσης, να σκεφτόμαστε ότι για το νεογέννητο τα οσφρητικά ερεθίσματα παίζουν σημαντικότερο ρόλο απ' ό,τι στο παιδί ή στον ενήλικα.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πόσο συχνά οι μητέρες λένε ότι αναγνωρίζουν οσφρητικά τα μωρά τους, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σε άλλες καταστάσεις της ζωής τους δεν δίνουν μεγάλη προσοχή στα οσφρητικά ερεθίσματα του περιβάλλοντός τους.

ΓΕΥΣΗ

Ήδη, κατά τη διάρκεια της ενδομήτριας ζωής, αποδείχτηκε [...] ότι η ποσότητα του αμνιακού υγρού που καταπίνει το έμβρυο ποικίλλει σε σχέση με τη γεύση του υγρού, π.χ. αυξάνεται μετά την τεχνητή προσθήκη μιας σακχαρώδους ουσίας, ενώ ελαττώνεται με την προσθήκη μιας πικρής ουσίας. Τα ίδια φαινόμενα παρατηρούνται και μετά τη γέννηση. Οι Kobze και Lipsitt [...] μελέτησαν το πιπίλισμα (εκμύζηση) τριών ομάδων νεογέννητων που έπαιρναν αντίστοιχα: η πρώτη ένα σακχαρούχο διάλυμα (15% γλυκόζη διαλυμένη σε νερό), η δεύτερη σκέτο νερό και η τρίτη, εναλλακτικά, το σακχαρούχο διάλυμα και το νερό. Φάνηκε καθαρά ό,τι τα μωρά της τρίτης ομάδας κατάπιαν πιο ενεργητικά κάθε φορά που έπαιρναν το σακχαρούχο διάλυμα. Επιπλέον, όταν τα μωρά της τρίτης ομάδας έπαιρναν νερό (ανάμεσα στις λήψεις των σακχαρούχων διαλυμάτων), το «πιπίλισμα» ήταν λιγότερο έντονο απ' ό,τι στα μωρά της δεύτερης ομάδας που δεν έπαιρναν παρά μόνο νερό. Υπήρξε, άρα, κάποια διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας τα μωρά της τρίτης ομάδας «έμαθαν» ότι η λήψη του νερού ακολουθούσε τη λήψη του σακχαρούχου διαλύματος.

Ο Steiner [...] περιγράφει **το «γευστικό-προσωπικό αντανάκλαστικό»** (reflexe gusto-facial): από τις πρώτες μέρες της ζωής το νεογέννητο αντιδρά με μια μιμική του προσώπου στα εύχυμα ερεθίσματα. Αυτή η μιμική είναι παρούσα σε όλα τα μωρά και διαφορετική ανάλογα με την ποιότητα του ερεθίσματος. Δηλαδή η μιμική είναι διαφορετική ανάλογα με το ερέθισμα (αλατισμένο, γλυκό, ξινό ή πικρό), αλλά η ίδια, από το ένα άτομο στο άλλο, για το ίδιο ερέθισμα. Κατά τους συγγραφείς, πρόκειται για εγγενές χαρακτηριστικό, αντανάκλαστικό, το κέντρο του οποίου βρίσκεται στο επίπεδο της γέφυρας του εγκεφάλου και δεν είναι ειδικό για τον άνθρωπο.

Ο M. Chiva [...] παρακολούθησε την εξέλιξη του αντανάκλαστικού σε μια ομάδα 34 παιδιών, από τη γέννησή τους μέχρι την ηλικία του ενός έτους. Για μια πρώτη περίοδο, από τη γέννηση

μέχρι περίπου τους έξι μήνες, το ερέθισμα, αν είναι αρκετά δυνατό, ώστε να γίνει αντιληπτό από το παιδί, προκαλεί τη μιμική. Η αντίδραση είναι καθαρή, σχεδόν μηχανική, χωρίς να είναι προσανατολισμένη, και δεν απευθύνεται σε κανένα. Στη δεύτερη περίοδο μετά τον έκτο μήνα, η απάντηση ελαττώνεται και διαφοροποιείται. Προκαλείται από μερικά ερεθίσματα και η μιμική γίνεται λιγότερο αυτοματική.

Η ερμηνεία αυτής της αντανάκλαστικής μιμικής γίνεται σε σχέση με το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Η συμπεριφορά του περιβάλλοντος απέναντι στο παιδί διαφοροποιείται από την εμφάνιση αυτής της μιμικής, από την ένταση και την ποιότητά της. Μια νέα συγκινησιακή παράμετρος συμμετέχει στη λειτουργία της διατροφής. Το παιδί επενδύει στη μιμική και τη χρησιμοποιεί ως τρόπο επικοινωνίας. Είναι ένα από τα παραδείγματα, όπου το βιολογικό γίνεται τρόπος έκφρασης και εγγράφεται στη σφαίρα του ψυχικού.

ΚΙΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΩΝΗΤΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ

Ο A. Grenier [...] δείχνει σε μια ταινία ένα νεογέννητο 10 ημερών ήρεμο, να κάνει απλές κινήσεις, να στρέφει το πρόσωπό του προς τον εξεταστή και να απλώνει τα χέρια του προς ένα αντικείμενο που του παρουσιάζεται. Οι ικανότητες μίμησης εμφανίζονται αρκετά νωρίς. Η **μιμική** είχε απασχολήσει τον Piaget [...], ο οποίος όμως την τοποθετούσε σε μεταγενέστερα στάδια. Τη θεωρεί απαραίτητο στοιχείο για το πέρασμα από το αισθητικό-κινητικό στάδιο στο στάδιο της συμβολικής νοημοσύνης.

Αυτή η συμπεριφορά υποθέτει μια καταπληκτική ικανότητα ενσωμάτωσης μέσω της όρασης και της ιδιοδεκτικής αισθητικότητας. Ο Zazzo [...] αφιέρωσε πολυάριθμες μελέτες στη μιμική του νεογέννητου. Υποστηρίζει ότι η μιμική του να βγάζει τη γλώσσα παρουσιάζεται γύρω στη 15η μέρα της ζωής. Οι Meltzoff και Moore [...] μελετούν τα νεογέννητα των 2-3 εβδομάδων, τα οποία μιμούνται κινήσεις χεριών και γκριμάτσες, π.χ. εκείνες του ενήλικα που ανοίγει το στόμα και βγάζει τη γλώσσα.

Σ' αυτές τις κινητικο-αισθητηριακές δραστηριότητες προστίθεται **η κραυγή**, που έχει ως αποτέλεσμα να αυξηθεί το πλησίασμα με την μητέρα. Ο Bowlby την τοποθετεί ανάμεσα στα πέντε μοντέλα της εγγενούς συμπεριφοράς της εξάρτησης που μπορούν να πυροδοτήσουν και να διευκολύνουν τη μητρική συμπεριφορά. Έχουν παρατηρηθεί διάφοροι τύποι κραυγών στις οποίες η μητέρα είναι ικανή να ξεχωρίσει και να απαντήσει με ειδικό τρόπο [...]. Η κραυγή του πόνου προκαλεί μια άμεση απάντηση εκ μέρους της μητέρας που τρέχει να βοηθήσει το παιδί χωρίς καθυστέρηση [...]. Η κραυγή της πείνας κατά την περίοδο του θηλασμού προκαλεί μια αύξηση της επιδερμικής θερμοκρασίας στο επίπεδο του στήθους στις μητέρες που μόλις έχουν γεννήσει [...]. Μια μητέρα που είναι σε επαφή με το παιδί της μαθαίνει να αναγνωρίζει τη σημασία της κραυγής του μέσα σε 48 ώρες [...].

Παρατηρούμε, λοιπόν ότι σχεδόν από τη γέννηση του το μωρό αντιδρά σ' όλα τα αισθητηριακά ερεθίσματα –ακουστικά, οπτικά, γευστικά, οσφρητικά– που προέρχονται από το περιβάλλον του. Αλλά για να αποκτήσουν σημασία όλες αυτές **οι αισθητηριακές ικανότητες πρέπει να αναφέρονται σε μια συναισθηματική σχέση**. Το πρόσωπο που συνήθως παρέχει αυτά τα ερεθίσματα είναι η μητέρα. Εγκαθίσταται έτσι η επικοινωνία μητέρας και παιδιού που απαιτεί αμοιβαιότητα και συναισθηματική αντιστοιχία. Σε επόμενο κεφάλαιο, μελετάμε τις πρώιμες σχέσεις αλληλεπίδρασης μητέρας-παιδιού.

ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ένα μωρό 2-3 εβδομάδων αντιδρά διαφορετικά, με το αν παρουσιάζεται μπροστά του ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, η μητέρα του ή ένας άγνωστος ενήλικας [...]. Όταν πρόκειται για ένα αντικείμενο, τα μάτια του μωρού είναι ορθάνοιχτα, το πρόσωπό του είναι σοβαρό, το στόμα του τα χέρια του και τα πόδια του προσανατολίζονται προς το αντικείμενο. Τις περιόδους ακινησίας, κατά τη διάρκεια των οποίων η προσοχή του είναι στραμμένη προς το αντικείμενο,

διαδέχονται σύντομες στιγμές που χαρακτηρίζονται από φωνούλες και διακεκομμένες κινήσεις προς την κατεύθυνση του. Αυτή την κατάσταση έντονης προσοχής ακολουθεί μια ξαφνική αποστροφή του βλέμματος.

Απέναντι στη μητέρα, αντίθετα, η συμπεριφορά του μωρού είναι κυκλική, με κανονικές κινήσεις. Κοιτά προσεχτικά το πρόσωπό της, στη συνέχεια την αποφεύγει, κλείνοντας τα μάτια ή γυρνώντας ελαφρά προς μια άλλη κατεύθυνση, πριν ξαναρχίσει τις αναζητήσεις του και αποσυρθεί και πάλι. Η αλληλεπίδραση ακολουθεί κατ' αυτό τον τρόπο κύκλους (4 ανά λεπτό), όπου η προσοχή και απόσυρση εναλλάσσονται, ανάλογα με την ανάγκη του μωρού να διατηρήσει τον έλεγχο των ερεθισμάτων που δέχεται. Το σύστημα αυτό αντιστοιχεί σε ένα ομοιοστατικό μοντέλο, προσαρμοσμένο στον ελλιπή βαθμό ωρίμανσής του. Η αλληλεπίδραση μπορεί να συνεχιστεί μόνο αν η μητέρα, βασισμένη στην ευαισθησία της, μπορέσει να ακολουθήσει τον ρυθμό του νεογέννητου με μια αντίστοιχη εναλλαγή φάσεων επικοινωνίας και απόσυρσης.

Οι δύο τρόποι λειτουργίας του μωρού μαρτυρούν την εκπληκτική ικανότητα του να αυτορυθμίζει την αλληλεπίδραση κατά τον πιο οικονομικό τρόπο. Η περιορισμένη ποσότητα πληροφοριών που παρέχεται σε ένα αντικείμενο γίνεται αντιληπτή κατά τη διάρκεια μιας σύντομης, συνεχούς και έντονης εξερεύνησης. Αντίθετα, η πλουσιότητα των κοινωνικών επαφών δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή από το μωρό παρά με ένα τρόπο κυκλικό που περιλαμβάνει φάσεις ηρεμίας [...].

Ως προς τη συμπεριφορά του μωρού απέναντι σε έναν αδιάφορο ενήλικα, ο Brazelton δοκίμασε να ζητήσει από τη μητέρα να παραμείνει αδιάφορη στη συμπεριφορά του μωρού της, κοιτώντας το με μια ατάραχη έκφραση. Στην περίπτωση αυτή, μετά από πολλές προσπάθειες που έχουν σαν σκοπό να προκαλέσουν τις συνηθισμένες μητρικές απαντήσεις, το νεογέννητο φαίνεται όλο και περισσότερο ανήσυχο, γυρνά το κεφάλι του και κοιτά τα χέρια του, τα στριφογυρνά μπροστά στα μάτια του, με μια συμπεριφορά που θυμίζει τα αυτιστικά παιδιά.

Είναι σκόπιμο ο αναγνώστης να παραλληλίσει τα δεδομένα αυτά με τις μελέτες του R. Spitz, τις σχετικές με την αντίδραση του μωρού στο ανθρώπινο πρόσωπο, όπως θα τις δούμε σε επόμενες σελίδες...

[4] **Κείμενο 3:** Σακελλαρόπουλος, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας-παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 342-347.

ΟΙ ΠΡΩΙΜΕΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Αναφέραμε ήδη τις μελέτες που δείχνουν τις πρώιμες ικανότητες του νεογέννητου και που το οδηγούν από τις πρώτες ημέρες της ζωής να εγκαταστήσει την επικοινωνία. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, οι μελέτες στράφηκαν περισσότερο στις ενεργητικές, αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στο μωρό και τη μητέρα του και πολύ λιγότερο στη συμπεριφορά ξεχωριστά του καθένα. Η μονάδα παρατήρησης είναι η δυαδική αλληλεπίδραση και η ανάλυσή της πρέπει να είναι διπλής κατεύθυνσης.

Η φράση του Winnicott *«ένα μωρό δεν υπάρχει μόνο του»*, εννοώντας ότι δεν μπορούμε να το απομονώσουμε από τις μητρικές φροντίδες, συμπληρώνεται από τον Soulé *«και μια μητέρα δεν υπάρχει μόνη της»*.

Οι τρόποι επικοινωνίας της μητέρας σ' αυτή την πρώιμη φάση είναι εξωλεκτικοί. Τα συναισθήματα, οι συγκινήσεις, οι αντιθέσεις δεν εκφράζονται με λέξεις. Οι συνθήκες του διαλόγου που εγκαθιδρύει με το μωρό της περνούν από το σώμα της, π.χ. τη μουσική χαλάρωση που το μωρό αντιλαμβάνεται όταν είναι στην αγκαλιά της. Το μωρό είναι επίσης

ευαίσθητο στη σιγουριά που του προσφέρει η εμπειρία των μητρικών φροντίδων ή στην απελπισία και στην αγωνία που η εμπειρία φέρνει μαζί της.

Τα βρέφη εκφράζουν πολύ καθαρά τα συναισθήματα τους: φωνάζουν, κλαίνε, χαμογελούν, διεγείρονται, ησυχάζουν, παρακολουθούν. Το μωρό προσπαθεί να επικοινωνήσει πολύ νωρίς με τη μητέρα του και με εκείνους που ενδιαφέρονται γι' αυτό, για τις ανάγκες και τις ικανοποιήσεις του. Οι μιμικές, οι πρώιμες ηχητικές εκφράσεις είναι τρόποι δράσης και έχουν την αξία γλώσσας, υπό την προϋπόθεση ότι το περιβάλλον είναι ευαίσθητο στις συναισθηματικές προθέσεις που μεταφέρουν.

Από τις πρώτες μέρες της ζωής του μωρού, το βλέμμα αποτελεί τον κύριο τρόπο αλληλεπίδρασης. Πολύ νωρίς εγκαθίσταται η επαφή «**βλέμμα με βλέμμα**». Η ποιότητα της ανταλλαγής βλεμμάτων σ' αυτή τη περίοδο είναι τέτοια που μπορούμε να παρατηρήσουμε **την απεικόνιση της συμβιωτικής σχέσης** (ο ένας «πνίγεται» στο βλέμμα του άλλου) **ή την πλήρη αδιαφορία** (ο ένας αγνοεί τον άλλο). Ορισμένες μητέρες βρίσκουν ευχαρίστηση και αντλούν ικανοποίηση από αυτή τη βλεμματική επαφή, ενώ άλλες δεν μπορούν να νιώσουν τέτοια συναισθήματα και αντιδρούν με άγχος.

Η ποιότητα της ανταλλαγής βλεμμάτων είναι για τον εξωτερικό παρατηρητή μια ένδειξη του συναισθηματικού κλίματος μέσα στο οποίο βιώνεται η σχέση μητέρας-βρέφους.

Μια άλλη ένδειξη της σωστής λειτουργίας της αλληλεπιδραστικής σχέσης είναι **οι κραυγές του μωρού και οι απαντήσεις που προκαλούν στη μητέρα**. Συνήθως, οι κραυγές των μωρών μεταδίδουν στον ενήλικα το αίσθημα της επείγουσας ανάγκης στην οποία πρέπει να απαντήσει αμέσως. Με τον τρόπο αυτό, το μωρό δίνει το ίδιο το έναυσμα για τη σκηνή της αλληλεπίδρασης που θα ακολουθήσει. Τα μωρά παρουσιάζουν μεγάλες ατομικές διαφορές στη συχνότητα και τη διάρκεια της εκπομπής των κραυγών. Όταν κλαίνε ασταμάτητα, κάνουν τους γονείς να αμφιβάλλουν για τις γονεϊκές τους ικανότητες και προκαλούν αισθήματα απελπισίας και επιθετικότητας.

Ο τρόπος με τον οποίο το μωρό κρατιέται από τη μητέρα ποικίλλει από τη μερική στην πλήρη χαλάρωση, από το τοπικό στο γενικό σφίξιμο των μυών και αποτελεί τον «**τονικό διάλογο**». Η δυναμική αυτού του διαλόγου φαίνεται από τον τρόπο που η μητέρα είναι προσεκτική απέναντι στην άνεση του μωρού, π.χ. αλλαγή της θέσης, αγκάλιασμα. Η επαφή «**δέρμα με δέρμα**» ξεκινά από τις πρώτες ημέρες (αγγίγματα, χάρδια, φιλιά), αργότερα αναζητείται από το ίδιο το μωρό που φαίνεται να αντλεί ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Και σ' αυτή την περίπτωση, οι ποικίλες απαντήσεις του παιδιού αναγνωρίζονται από τη μητέρα ως προσκλήσεις ή ως άρνηση για τη συνέχιση αυτού του είδους της ανταλλαγής.

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ

Κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης, η μητέρα επεξεργάζεται ψυχικά, συνειδητά και ασυνειδητά, την εικόνα του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί. Συνδέει με την εικόνα αυτή φόβους, άγχη, διάφορες φαντασιώσεις και αναμονές. Το παιδί έχει πάρει ήδη τη θέση του στον μητρικό ψυχισμό.

Το παιδί που πρόκειται να γεννηθεί είναι ιδιαίτερα ενσωματωμένο στη δυναμική της οιδιπόδειας σύγκρουσης του κάθε γονέα. Η μητέρα και ο πατέρας βλέπουν με ένα πολύπλοκο τρόπο να πραγματοποιούνται οι οιδιπόδειες επιθυμίες τους, αλλά επίσης να επαναδραστηριοποιούνται οι βιωμένες συγκρούσεις και τα άγχη που τις συνοδεύουν.

Ο S. Lebonici [...] μιλώντας γι' αυτό το παιδί που είναι έντονα συνδεδεμένο με το ασυνείδητο των δύο γονιών το ονομάζει **φανταστικό παιδί** [enfant fantasmatique}. Το διαχωρίζει από **το ιδεατό παιδί** [enfant imaginaire], αποτέλεσμα μιας ονειροπόλησης και των συνειδητών ονείρων κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης, σε προσυνειδητό ή συνειδητό επίπεδο. Το

πραγματικό παιδί, αυτό που έχει μπροστά της η μητέρα αμέσως μετά τον τοκετό, προκαλεί ανησυχία αλλά και θαυμασμό.

Κάθε μωρό δεν παρίσταται απλώς στη σχέση αλληλεπίδρασης, αλλά την καθορίζει και τη μεταβάλλει ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του. Οι μελέτες των Brazelton και συν. [...] έδειξαν την ευρύτητα των ατομικών διαφορών του κάθε νεογέννητου σε μια σειρά από αντιδράσεις και συμπεριφορές που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση μητέρας-βρέφους. Μπορούμε να πούμε ότι κατά κάποιο τρόπο το μωρό επηρεάζει την ποιότητα και την ποσότητα των φροντίδων που λαμβάνει.

Το ενδιαφέρον στρέφεται στο να μπορέσουμε να καταλάβουμε πώς μπορούν να συνδυαστούν και να ενσωματωθούν σε κάθε δυάδα από τη μια μεριά το νεογέννητο με τον δικό του χαρακτήρα, τις αντιδράσεις συμπεριφοράς του, και από την άλλη η μητέρα με τη δική της ψυχική λειτουργία, τις προσμονές της και την ήδη δημιουργημένη σχέση με το φαντασιακό παιδί. Η υγιής και ευλύγιστη ψυχική λειτουργία της μητέρας καθορίζει κατά πόσο τα φαντασιακά μητρικά σενάρια που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης θα καθορίσουν την σχέση αλληλεπίδρασης ή αντίθετα θα επαναδομηθούν κάτω από την επίδραση της ενεργού συμμετοχής του μωρού. Ο όρος *«φαντασιακές αλληλεπιδράσεις»* μπήκε στην ορολογία από τους L. Kreisler & B. Cramer {...}. Το φαντασιακό παιδί δείχνει τη φύση των προβολών των ασυνείδητων επιθυμιών της μητέρας. Με τη συμπεριφορά το βρέφος μπορεί να εκπληρώσει τις φαντασιακές ευχές της μητέρας ή αντίθετα να προκαλέσει τη βία ή το μίσος. Οι ασυνείδητες μητρικές συγκρούσεις κινητοποιούνται ανάλογα με τη δομή της προσωπικότητας της μητέρας και της ψυχικής της λειτουργίας.

Η εφαρμογή της ψυχαναλυτικής θεωρίας στη μελέτη των πρώιμων αλληλεπιδράσεων αποδίδει μια κεντρική σημασία στις ασυνείδητες γονεϊκές φαντασιώσεις. Μελετώνται οι σχέσεις και η σύνδεση ανάμεσα σε ένα υλικό ενδοπροσωπικό και ενδοψυχικό που προέρχεται από τις εκμυστηρεύσεις των γονέων και ένα υλικό διαπροσωπικό και αλληλεπιδραστικό που προέρχεται από τη άμεση παρατήρηση.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ

Όπως είδαμε, η αλληλεπιδραστική λειτουργία είναι ενδεικτική της σχέσης μητέρας-βρέφους σε δύο επίπεδα: συγκεκριμένη και παρατηρήσιμη στο ένα, φαντασιακή στο άλλο. Τα τρία κύρια χαρακτηριστικά που απαιτούνται για μία ισορροπημένη και ικανοποιητική λειτουργία αλληλεπίδρασης είναι *η πληρότητα του δοσίματος και των συναισθημάτων, η ευελιξία και η σταθερότητα*. Ποιοτικές ή ποσοτικές μεταλλαγές αυτών των χαρακτηριστικών είναι υπεύθυνες για την εγκατάσταση παθολόγων αλληλεπιδράσεων. Οι ποσοτικές μεταλλαγές εγγράφονται στο επίπεδο της υπο- ή υπερ-διέγερσης που προκαλεί η μητέρα στο παιδί:

1. **υπό-διέγερση:** ανεπάρκεια, έλλειψη δοσίματος και διεγέρσεων. Συμβαίνει συχνά όταν η μητέρα είναι καταθλιπτική και το αίσθημα της ανικανότητας την αναστέλλει και την κάνει να χάνει το ενδιαφέρον της για το παιδί.

2. **υπερ-διέγερση:** προέρχεται από την ίδια τη μητέρα ή από την αδυναμία της να προστατέψει το παιδί από τα υπερβολικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Το βρέφος πέρα από έναν ουδό προσωπικής διαθεσιμότητας δεν μπορεί να απαντήσει στα ερεθίσματα που δέχεται. Χάνεται έτσι κάθε αξία επικοινωνίας. Οι ποιοτικές μεταλλαγές χαρακτηρίζουν τις ασυμβατότητες [inadequations] που εμποδίζουν μια λειτουργία ανάπτυξης, π.χ. οι συχνοί ερεθισμοί μιας ερωτογενούς ζώνης ή μιας λειτουργικής περιοχής (στοματικής, πρωκτικής, αναπνευστικής) ή οι ποιοτικές και χρονικές ασυνέχειες που εμποδίζουν τις εξελικτικές προόδους.

Οι αλληλεπιδράσεις δεν μπορούν να εκτιμηθούν παρά μόνο σε σχέση με μια δεδομένη στιγμή στην πορεία ανάπτυξης του παιδιού. Πρόκειται για μια στιγμιαία εικόνα ενός ατόμου που υφίσταται όλες τις ταχείες αλλαγές της ανάπτυξης.

Οι διαδοχικές εκτιμήσεις, με τη δυνατότητα της σύγκρισης που παρέχουν, σκιαγραφούν την οργανωτική και αναπτυξιακή δυναμική του βρέφους. Σε σχέση με την ηλικία του παιδιού μπορεί να φανεί αν η σχέση αλληλεπίδρασης εξελίχθηκε ή έμεινε καθηλωμένη μέσα από συνεχείς επαναλήψεις. Μπορεί επίσης να παρατηρηθεί παλινδρόμηση σε κάποια σχήματα αλληλεπίδρασης που αντιστοιχούσαν σε προηγούμενες φάσεις ανάπτυξης του παιδιού. Τα στοιχεία που παίρνουμε κατά την εκτίμηση της σχέσης αλληλεπίδρασης πλουταίνουν σε ένα βαθμό ανεκτίμητο τις γνώσεις στο ιστορικό του παιδιού και του ενήλικα.

Συγκρίνοντας τις αντιλήψεις και τα δεδομένα που καταγράφονται πιο πάνω, με τα αντίστοιχα του αρχικού κειμένου, δηλ. του τέλους της δεκαετίας του 1950, βλέπουμε ότι όλα τα βασικά θέματα που αφορούν τη σχέση και τις αλληλεπιδράσεις μητέρας-παιδιού ήδη αναφέρονται στην τότε προβληματική. Οι δεκαετίες που πέρασαν, συμπλήρωσαν τις γνώσεις, τις διεύρυναν, αλλά δεν τις ανείρεσαν. Αντίθετα, το θέμα του επόμενου κεφαλαίου: «Ο ρόλος του πατέρα» ήταν, τότε, ουσιαστικά ανύπαρκτο.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ

Το πέρασμα στην πατρότητα ψυχαναλυτικά θεωρήθηκε μια «κρίση»[...], που φέρνει σοβαρές ανακατατάξεις στον ψυχισμό του άνδρα και στη σχέση με τη σύντροφό του. Αυτή η κρίση που ξεκινάει ήδη από την εγκυμοσύνη είναι πολύ περισσότερο εμφανής, όταν πρόκειται για το πρώτο παιδί. Η έκφρασή της καθορίζεται από κοινωνικές και πολιτιστικές παραμέτρους, αλλά κυρίως από την ιδιαιτερότητα της ψυχικής δομής κάθε άνδρα.

Στη συνέχεια, οι ψυχαναλυτές με βάση το υλικό από τις αναλύσεις ενηλίκων, αλλά και ανθρωπολογικά ή κοινωνιολογικά δεδομένα, προσπάθησαν να απαντήσουν σε σημαντικά ερωτήματα που αφορούν τον ρόλο του πατέρα και τη συμμετοχή του στην ψυχική ανάπτυξη του παιδιού και κυρίως στη δόμηση της σεξουαλικής του ταυτότητας. Εξέτασαν επίσης τις ψυχοσυναισθηματικές διαδικασίες που χαρακτηρίζουν το πέρασμα στην πατρότητα, όπως η επαναδραστηριοποίηση της οιδιπόδειας σύγκρουσης και η ανάδυση μιας ασυνείδητης εχθρότητας για το παιδί που βιώνεται ως αντίπαλος αδελφός [...].

Στη Γαλλία το 1956, ο J. M. Lacan εισάγει μια νέα έννοια που αφορά το «*Όνομα του Πατέρα*». Για την υγιή ψυχική ανάπτυξη του παιδιού δεν αρκεί να αναγνωριστεί ο πατέρας ως ο φυσικός γεννήτορας. Πρέπει η μητέρα να αναγνωρίσει τον λόγο του πατέρα ως φορέα του Νόμου και να τον μεταφέρει μέσα από τα ίδια της τα λόγια. Μόνο μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, το παιδί μπορεί να αναφέρεται στο «Όνομα του Πατέρα» και να ενταχθεί στο συμβολικό επίπεδο. Αν το παιδί δεν δεχθεί τον Νόμο ή η μητέρα δεν αναγνωρίσει στον πατέρα αυτή τη θέση, το παιδί παραμένει καθηλωμένο στη δυαδική σχέση, στο φανταστικό επίπεδο, χωρίς δυνατότητα πρόσβασης στο συμβολικό, συνθήκες που για το J. M. Lacan καθορίζουν την ψύχωση.

Στη συνέχεια, άλλοι συγγραφείς ασχολήθηκαν θεωρητικά με το ρόλο της πατρικής λειτουργίας στην απαγόρευση και τη μετάδοση [...] ή ανέπτυξαν κλινικές παρατηρήσεις που αφορούν τη λειτουργία του πατέρα στην εγκυμοσύνη και τον τοκετό [...] και τη σχέση του με το παιδί [...].

Δύο ελληνίδες ερευνήτριες τα τελευταία χρόνια [...] ασχολήθηκαν με το «πέρασμα στην πατρότητα» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Με την ανάλυση συνεντεύξεων νέων ανδρών, που γίνονταν για πρώτη φορά πατέρες, φάνηκαν συγκρούσεις συνειδητές ή ασυνείδητες που σηματοδοτούν αυτό το πέρασμα. Η λύση των συγκρούσεων εξαρτάται από την ανεξαρτητοποίηση των νέων γονέων από την πατρική τους οικογένεια και την ικανότητά τους να δημιουργήσουν τη συζυγική τους σχέση. Οι μέλλοντες πατέρες είτε εγκλωβίζονται σε σχήματα προκαθορισμένα από την προσωπική τους ιστορία ή από πολιτισμικές συνθήκες, είτε, τέλος, αντιμετωπίζουν δημιουργικά τη νέα κατάσταση εμπλουτίζοντας την προσωπική και επαγγελματική τους ζωή.

ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΒΡΕΦΟΥΣ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ

Η ικανότητα του πατέρα να εγκαταστήσει μια πλούσια αλληλεπιδραστική σχέση με το βρέφος αποτέλεσε θέμα επιστημονικής μελέτης της τελευταίας δεκαπενταετίας. Μέχρι τότε, επικρατούσε η άποψη σύμφωνα με την οποία η σχέση με το παιδί ήταν καταρχήν βασισμένη στο ένστικτο, καθορισμένη βιολογικά και αποκλειστικά μητρική. Οι πατέρες στην καλύτερη περίπτωση είχαν ως λειτουργία να βοηθούν τις γυναίκες τους να γίνουν μητέρες.

Τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως στις βιομηχανικές χώρες, οι πατέρες συμμετέχουν πολύ στη φροντίδα των παιδιών τους. Έρευνες περιγράφουν την υπερηφάνεια και την ευχαρίστηση που έχουν, όταν ασχολούνται με τα βρέφη τους. Αρκετά χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης μητέρας-βρέφους ανευρίσκονται και με τον πατέρα. Σύμφωνα με τον Yogman [...], η αλληλεπίδραση πατέρα-βρέφους έχει κυρίως ένα σωματικό χαρακτήρα και είναι πιο διεγερτική για το βρέφος. Οι πατέρες ξεκινούν συχνότερα απ' ό,τι οι μητέρες παιχνίδια αγγίγματος και κοιτάγματος. Αυτές οι διαφορές παρατηρούνται στο τέλος του πρώτου μήνα και ξαναβρίσκονται ανάμεσα στον 8ο και 24ο μήνα [...]. Για τον Kestenberg [...], οι διαφορετικοί κινητικοί ρυθμοί της μητέρας ή του πατέρα αποτελούν για το μωρό στοιχεία που το βοηθούν να διαφοροποιήσει τους γονείς του.

Ο πατέρας παίζει ρόλο στην ανάπτυξη των ικανοτήτων των βρεφών να ξεκινήσουν αλληλεπίδραση με άγνωστα πρόσωπα. Τα μωρά 5 μηνών που επωφελούνται με έναν κανονικό τρόπο από την αλληλεπίδραση με τον πατέρα τους μπαίνουν ευκολότερα σε αλληλεπίδραση με περισσότερες εκδηλώσεις ευχαρίστησης με ένα άγνωστο πρόσωπο. Αυτή η διαφορά φαίνεται κυρίως στα αγόρια. Ενός έτους έχουν μικρότερη φοβία των ξένων, όταν ο πατέρας έχει εμπλακεί συστηματικά στη φροντίδα τους [...].

Οι πατέρες μπαίνουν σε επιθετικά παιχνίδια με τα βρέφη, αλλά μπορούν και τα σταματάνε με άγριο τρόπο όταν γίνουν καταστρεπτικά. Τα βρέφη αντιλαμβάνονται την αλλαγή στο συναίσθημα του πατέρα και το «όχι» που μπορεί να γίνει αυστηρό.

Μπορούμε να αναρωτηθούμε αν ο πατέρας δεν εγκαθιστά ένα σύστημα συναισθημάτων πιο βίαιο από ό,τι η γυναίκα του, που θα μπορούσε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο μεταγενέστερα στην οργάνωση των συναισθημάτων της χαράς, της σεξουαλικής διέγερσης, του θυμού. Φαίνεται εξάλλου ότι τα μωρά που μεγαλώνουν χωρίς πατέρα είναι ανέκιστα συχνά να ρυθμίσουν τις βίαιες αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλικούς τους [...].

[5] Πρόκειται για ψυχοθεραπείες στις οποίες συμμετέχει η μητέρα με το βρέφος –παρουσία του ψυχοθεραπευτή– και οι οποίες κινητοποιούνται, κατά κύριο λόγο, από διαταραχές σε ζωτικές λειτουργίες του βρέφους, π.χ. προβλήματα ύπνου, διατροφής, που οφείλονται σε προβλήματα στη σχέση μητέρας-βρέφους. Βλ. και Κείμενο 3.

[6] Η σχέση των γονιών με το παιδί τους δεν καθορίζεται μόνο από τα αντικειμενικά στοιχεία της γονεϊκής σχέσης αλλά και από αυτά που φαντάζεται και επιθυμεί ένας γονιός –συχνά ασυνείδητα– για το παιδί του. Αυτές οι επιθυμίες και προσδοκίες των γονιών σχετίζονται με την προσωπική ιστορία των γονιών και με τις σχέσεις τους με τις παλαιότερες γενεές.

[7] Η έννοια της *συμβολικής εγγραφής* παραπέμπει στην έννοια της συμβολικής τάξης που δομεί την ανθρώπινη κοινωνία κατά το πρότυπο της δομικής γλωσσολογίας του F. De Saussure. Με βάση αυτή τη θεωρία μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε ανθρώπινο ον εγγράφεται με τη μεταφορική έννοια του όρου– σε μια προϋπάρχουσα συμβολική τάξη.

[8] Πρόκειται για ψυχαναλυτικό όρο που δηλώνει το σύνολο των προσδοκιών που σχετίζονται με τη γέννηση ενός παιδιού. Π.χ. συχνά η γέννηση ενός παιδιού αντικαθιστά την απώλεια

ενός άλλου παιδιού και ενσαρκώνει ένα άλλο πρόγονο. Οι προσδοκίες αυτές μπορεί να έχουν ένα ιστορικό βάθος που διατρέχει τις γενεές.

[9] Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του νεογέννητου όπως εκδηλώνονται στη συμπεριφορά του και κυρίως μέσω καταστάσεων εγρήγορσης.

[10] **Κείμενο 4:** Σακελλαρόπουλος, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας-παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 125-126.

ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

4 εβδομάδων	Κεφάλι αιωρούμενο. Τονικό αντανάκλαστικό του λαιμού. Γροθιές σφιγμένες.
16 εβδομάδων	Κεφάλι σταθερό. Στάση συμμετρική. Παλάμες ανοικτές.
28 εβδομάδων	Κάθεται στηρίζοντας τα χέρια μπροστά. Πιάνει έναν κύβο. Ξύνει για να πιάσει ένα χάπι.
40 εβδομάδων	Κάθεται χωρίς στήριγμα. Έρπει. Σηκώνεται όρθιο πιάνοντας τα κάγκελα του κρεβατιού του. Αφήνει αδέξια τα αντικείμενα.
52 εβδομάδων	Βαδίζει με βοήθεια.

ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

4 εβδομάδων	Βλέμμα απλανές. Παρακολούθηση με τα μάτια μόνο μέσα στην ακτίνα όρασης.
16 εβδομάδων	Προσηλώνει αμέσως το βλέμμα και παρακολουθεί. Παρατηρεί την κουδουνίστρα όσο την κρατά.
28 εβδομάδων	Μεταφέρει τον κύβο από το ένα χέρι στο άλλο.
40 εβδομάδων	Φέρνει σε επαφή δύο κύβους.
52 εβδομάδων	Αφήνει τον κύβο να πέσει μέσα στο κύπελλο.

ΛΟΓΟΣ

4 εβδομάδων	Μικροί ήχοι του λάρυγγα.
16 εβδομάδων	Γελάει. Σε διέγερση αναπνέει με θόρυβο.
28 εβδομάδων	Ψελλίζει. Πολυσύλλαβοι ήχοι φωνηέντων.
40 εβδομάδων	Μία λέξη. Αντιλαμβάνεται το <i>αντίο</i> και το <i>μπράβο</i> .
52 εβδομάδων	Δύο ή και περισσότερες λέξεις.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

4 εβδομάδων	Παρατηρεί τα πρόσωπα.
16 εβδομάδων	Παίζει με τα χέρια και τα ρούχα του. Αναγνωρίζει το μπιμπερό.
28 εβδομάδων	Παίζει με τα άκρα των ποδιών και τα παιχνίδια του. Τρώει στερεή τροφή.
40 εβδομάδων	Απλά παιχνίδια. Αποχαιρετάει με κίνηση του χεριού.
52 εβδομάδων	Συνεργάζεται όταν το ντύνουν.

[11] Με τον όρο αυτό περιγράφεται η πρώιμη σχέση του βρέφους και της μητέρας του, μέσα στην οποία ο ένας βιώνει τον άλλο όχι ως διακριτή οντότητα αλλά ως όλο. Η διατήρηση μιας τέτοιας σχέσης είναι αίτιο ψυχοπαθολογικών διαταραχών.

[12] **Κείμενο 5:** Σακελλαρόπουλος, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας-παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 185-188.

ΤΟ ΧΑΜΟΓΕΛΟ

Οι μητέρες είναι πάντοτε περήφανες όταν λένε πως το παιδί τους χαμογέλασε πολύ νωρίς. Αυτό δείχνει ότι έχουν κατανοήσει την κεφαλαιώδη σημασία του χαμόγελου για την ψυχική εξέλιξη του παιδιού. Είναι όμως πράγματι το χαμόγελο από την αρχή ψυχική εκδήλωση; Η απάντηση είναι αρνητική. Το πρώτο χαμόγελο είναι υποφλοιώδες αντανάκλαστικό, που προκαλείται από τη σύσπαση των μυών και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μιμική έκφραση, αλλά ως κίνηση των μυών του προσώπου που ανήκει και αυτή στην αρχαϊκή νευρομυϊκή δραστηριότητα μιας ομάδας από αυτούς. Συχνά, το υποφλοιώδες αυτό χαμόγελο δεν είναι καν αυθόρμητο, αλλά εμφανίζεται ως απάντηση στον ερεθισμό του δέρματος του προσώπου ή σε αισθήματα που οφείλονται στη σπλαχνική αισθητικότητα.

Οι διάφοροι συγγραφείς, ανάλογα με τα κριτήρια στα οποία βασίζονται ή τους ερεθισμούς τους οποίους ασκούν για να το προκαλέσουν, εντοπίζουν την εμφάνιση του χαμόγελου ανάμεσα στην πρώτη μέρα της ζωής και τον τρίτο μήνα ή και αργότερα.

Ο H. Wallon [...] υποστηρίζει ότι οι παράγοντες που το προκαλούν στην αρχή είναι οι ερεθισμοί του δέρματος του προσώπου (γαργαλισματα, επαφή της θηλής με το μάγουλο, κλπ.) που ασκούνται κοντά στους μυς, οι οποίοι παράγουν το χαμόγελο. Έπειτα έρχονται οι γενικότεροι ερεθισμοί, οι οποίοι έχουν και σαφή συναισθηματικό τόνο (λουτρό, θηλασμός, ανάπαυση μετά τον θηλασμό, ύπνος). Λίγο αργότερα αρχίζει η δράση των αισθητηριακών εντυπώσεων (φως, ήχοι). Τέλος, εμφανίζεται με βεβαιότητα ο ανθρώπινος παράγοντας (πρόσωπο, βλέμμα, φωνή). Η τελευταία αυτή φάση αντιστοιχεί κατά τον Wallon στο διάστημα ανάμεσα στην 28η μέρα και την 7η εβδομάδα.

Για τον M. Bergeron (1961) «το χαμόγελο είναι κατ' αρχάς αντανάκλαστικό· στην ηλικία του 1,5 μήνα πηγάζει ακόμα αναμφίβολα από μεσεγκεφαλικούς μηχανισμούς. Γύρω στο 2ο και 3ο μήνα εξελίσσεται σε εκδήλωση μετά από μίμηση, και λίγο αργότερα γίνεται αυθόρμητη εκδήλωση».

Ο André-Thomas (1959) λέει ότι κατά την 5η ή 6η εβδομάδα «το παιδί απευθύνει το πρώτο χαμόγελο στη μητέρα του... Η θέα της μητέρας, που εγγράφεται καθημερινά και επικυρώνεται, πρέπει να θεωρείται ως το θεμελιώδες στοιχείο που προκαλεί την αντίδραση».

Ο R. Spitz [...] θεωρεί το *χαμόγελο*, στην αρχή, ως μηχανική κίνηση των μυών και αργότερα, γύρω στον 3ο μήνα, ως αντίδραση στο ανθρώπινο πρόσωπο, διευκρινίζοντας ότι το παιδί δεν χαμογελά, ακόμη στην ανθρώπινη υπόσταση, στο πρόσωπο αυτό καθαυτό, αλλά σε ένα σύνολο στοιχείων τα οποία απαρτίζουν τη μορφή ως μια οργανωμένη αντιληπτική ολότητα.

Η μελέτη του R. Spitz πάνω στο χαμόγελο είναι άξια εκτενέστερης ανάλυσης, γιατί αποτελεί σημαντικότερη συμβολή στην κατανόηση του μηχανισμού εμφάνισης του χαμόγελου και της σημασίας του για την ανάπτυξη των σχέσεων του παιδιού με το περιβάλλον του. Κατά τον R. Spitz, το χαμόγελο εμφανίζεται μετά την έναρξη του 3ου μήνα. Υπάρχουν βέβαια, λέει, σημαντικές ατομικές διαφορές όσον αφορά την ημερομηνία εμφάνισης του χαμόγελου· ο R. Spitz παρατήρησε προοδευμένα βρέφη, τα οποία χαμογέλασαν την 26η μέρα και άλλα τα οποία χαμογέλασαν κατά τον 6ο μήνα.

Για την εμφάνιση του χαμόγελου ο Spitz λέει: «Το κατ' αποκλειστικότητα ενδιαφέρον, το οποίο εκδηλώνει το βρέφος κατά τον δεύτερο μήνα για το ανθρώπινο πρόσωπο κατά προτίμηση από όλα τα άλλα πράγματα του περιβάλλοντός του, θα αποκρυσταλλωθεί κατά τον 3ο μήνα με τη μορφή μιας ιδιαίτερης και ειδικής αντίδρασης. Η σωματική ωρίμανση και η ψυχική

ανάπτυξη έχουν προοδεύσει αρκετά, ώστε να επιτρέψουν στο βρέφος να κινητοποιήσει τα φυσικά του (σωματικά) μέσα, βάζοντας τα στην υπηρεσία της εμπειρίας του και να τα ενεργοποιήσει με τη μορφή ψυχικών απαντήσεων. Τώρα απαντά στο πρόσωπο του ενήλικα με χαμόγελο...».

Ο Spitz θεωρεί την εμφάνιση του κοινωνικού χαμόγελου ως γεγονός εξαιρετικής σημασίας για την εξέλιξη του παιδιού: «Είναι, λέει, η πρώτη ενεργός, αμυδρή λάμψη της μετάβασης του βρέφους από την πλήρη παθητικότητα στην ενεργή συμπεριφορά». Δηλαδή, είναι μια *μορφή συναισθηματικής επαφής με το περιβάλλον, η οποία θα του επιτρέψει την ανάπτυξη της επικοινωνίας με αυτό*. Ο R. Spitz συμπεραίνει αφενός ότι το παιδί δεν χαμογελά μόνο στο πρόσωπο της μητέρας αλλά στο πρόσωπο του ενήλικα γενικά. Αφετέρου ότι το χαμόγελο δεν απευθύνεται στο ανθρώπινο όν ως πλήρη υπόσταση, ως «αντικείμενο», αλλά σε μια αντιληπτική ολότητα-σήμα [gestalt-signal], η οποία ανήκει μάλλον στα «πράγματα». Το παιδί αναγνωρίζει τα επιμέρους εξωτερικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου προσώπου και μόλις τα χαρακτηριστικά αυτά μεταβληθούν, λόγω της αλλαγής θέσης (μετάβαση από την κατά μέτωπο παρουσίαση στην παρουσίαση από τα πλάγια), το παιδί σταματά να αναγνωρίζει την ταυτότητα τους και η απάντηση στο σήμα εξαφανίζεται.

Το γεγονός όμως ότι το σήμα αυτό το παιδί το επεξεργάστηκε και το εγκατέστησε χάρη στη γένεση των πρώτων σχέσεων με το ανθρώπινο όν, στη προκειμένη περίπτωση με τη μητέρα, προσδίδει στο πρόσωπο της μητέρας ποιοτική αξία ανώτερη από αυτή των άψυχων πραγμάτων και της εξασφαλίζει ένα ρόλο προδρόμου στην πιο εξελιγμένη σχέση η οποία θα εγκαθιδρυθεί αργότερα ανάμεσα σε αυτήν και το παιδί. Σ' αυτή τη μελλοντική σχέση, το παιδί θα αντιλαμβάνεται και θα αισθάνεται τη μητέρα ως ανθρώπινο σύντροφο, ως αντικείμενο. Έτσι θα εγκαθιδρυθεί η ουσιαστική σχέση με το αντικείμενο. Κατά τη στιγμή της εμφάνισης του χαμόγελου, η σχέση είναι ακόμη προ-αντικειμενοτρόπος και, κατά τον R. Spitz, αυτή η ολότητα-σήμα, αυτό το σύνολο μέτωπο-μάτια-μύτη, παίζει τον ρόλο *ενός προδρόμου αντικειμένου* [objet précurseur].

[13] Αυτό το στάδιο γλωσσικής ανάπτυξης ονομάζεται *μονολεκτικό ή ολοφραστικό στάδιο*. Η γλωσσική συμπεριφορά του παιδιού εξαντλείται σε μεμονωμένες «λέξεις», οι οποίες ωστόσο δεν αντιστοιχούν στις λέξεις της ενήλικης γλώσσας, δεδομένου ότι δεν έχει εμφανιστεί ακόμη η πρόταση. Αυτό θα συμβεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου έτους με το στάδιο των δύο λέξεων. Οι παιδικές ολοφράσεις είναι οι πρόγονοι της προτασιακής γλώσσας με τη χαρακτηριστική διαφορά ότι, ενώ η προτασιακή γλώσσα σημαίνει αναλυτικά, η ολοφραστική γλώσσα σημαίνει πυκνά και ολιστικά. Έτσι, η παιδική ολόφραση *τουτού* 'αυτοκίνητο' δηλώνει όχι την έννοια «αυτοκίνητο», όπως γίνεται στην ενήλικη γλώσσα, αλλά μια συνολική εμπειρία παιχνιδιού στην οποία εμπλέκεται το μικρό παιδί. Π.χ. την επιθυμία του να παίξει με το αυτοκίνητο, τη χαρά του που παίζει με το αυτοκίνητο κλπ. Η διαφορά μεταξύ ολοφραστικής και προτασιακής γλώσσας φαίνεται χαρακτηριστικά από το περιεχόμενο των παιδικών ολοφράσεων. Έτσι η ολόφραση *τουτού*, όπως περιγράφηκε παραπάνω, μπορεί να σημαίνει αποκλειστικά και μόνο το συγκεκριμένο αυτοκίνητάκι, σε αντίθεση με την αντίστοιχη λέξη της προτασιακής γλώσσας, η οποία, όπως και κάθε λέξη, σημαίνει πάντα μια κατηγορία αντικειμένων και όχι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο.

[14] **Κείμενο 6:** Σακελλαρόπουλος, Π. 1998. *Σχέσεις μητέρας-παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 114-115.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ J. LACAN

Το έργο του J. Lacan χαρακτηρίζεται κυρίως από δύο στοιχεία: την «επιστροφή στο Freud» με την έννοια μιας νέας προσέγγισης στο διάβασμα των φροϋδικών κειμένων και την εκ νέου

διατύπωση ορισμένων ψυχαναλυτικών εννοιών υπό το φως στοιχείων προερχόμενων από την ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία και τον στρουκτουραλισμό.

Ένα μεγάλο μέρος από το έργο του J. Lacan είναι αφιερωμένο στην ανάπτυξη του παιδιού και στο σχηματισμό του Εγώ [...]. Το άτομο, σύμφωνα με τον J. Lacan, δομείται ως υποκείμενο από τη *συμβολική τάξη* στην οποία ενσωματώνεται. Οι κοινωνικοί-πολιτιστικοί και οι γλωσσικοί συμβολισμοί επιβάλλονται και πλάθουν το παιδί σύμφωνα με τις δομές τους.

Η πορεία που ακολουθεί το παιδί για να φτάσει στη συμβολική τάξη δομείται από τρεις έννοιες οι οποίες είναι *η ανάγκη, η επιθυμία και το αίτημα*. Η ανάγκη είναι ένα οργανικό σωματικό στοιχείο που διαφοροποιείται από τη φροϋδική ενόρμηση, γιατί δεν έχει καμία επιθετική ή ερωτική διάσταση. Η επιθυμία είναι η κατάληξη της ενόρμησης, όταν αυτή αλλοτριώνεται από ένα σημαίνον. Ο Lacan βασίστηκε πολύ στην αντίθεση ανάμεσα στο *σημαίνον* και στο *σημαινόμενο*, έννοιες που έχει δανειστεί από τη γλωσσολογία. Το αίτημα συνδέει την επιθυμία με τον λόγο προδίδοντας μ' αυτό τον τρόπο το πραγματικό της περιεχόμενο. Το αίτημα κατ' ανάγκη απευθύνεται στον άλλο, αλλά το υποκείμενο δεν μπορεί με αυτό τον τρόπο να μεταδώσει την αλήθεια για τον εαυτό του. Αλήθεια, την οποία το υποκείμενο, προδομένο από το λόγο, θα ψάξει μέσα από τις διαδοχικές ταυτίσεις με τους άλλους.

«Το στάδιο του καθρέπτη» αποτελεί, σύμφωνα με τον J. Lacan, μια καθοριστική φάση της σύστασης του ανθρώπινου όντος. Η φάση αυτή εκτείνεται κατά την ηλικία των 6-18 μηνών. Το παιδί, ενώ βρίσκεται ακόμα σε μια κατάσταση αδυναμίας και ανικανότητας κινητικού συντονισμού, «προβλέπει» με τη φαντασία του τον έλεγχο της σωματικής του ενότητας. Αυτό συμβαίνει μέσω της ταύτισης με την εικόνα του ομοίου του ως μια ολική μορφή.

Το στάδιο του καθρέπτη διαιρείται σε τρεις κυρίως φάσεις:

Στην αρχή, το παιδί αντιλαμβάνεται την αντανάκλαση του στον καθρέπτη ως ένα ον πραγματικό με σάρκα και οστά και προσπαθεί να το πιάσει ή να το πλησιάσει. Σε ένα δεύτερο χρόνο, καταλαβαίνει ότι η αντανάκλασή του δεν είναι παρά μια εικόνα και όχι ένα πραγματικό ον, αλλά δεν την αναγνωρίζει ως δική του. Τώρα δεν προσπαθεί πλέον να πιάσει ή να αλλάξει την αντανάκλασή, έχοντας καταλάβει το εικονικό του χώρου πίσω από τον καθρέπτη. Τελικά σ' ένα τρίτο χρόνο, το παιδί καταλαβαίνει ότι αυτή η εικόνα είναι η εικόνα που το αναπαριστά και αυτή η κατανόηση επεκτείνεται και για άλλες εικόνες, όπως εκείνες της μητέρας του.

Μέσα από αυτή τη διαλεκτική του είμαι και του φαίνομαι γίνεται *η κατάκτηση της ταυτότητας* του υποκειμένου από την αντίληψη της συνολικής εικόνας του σώματος. Αυτή η διαδικασία οδηγεί στη σύζευξη με τους τρεις μεγάλους τομείς του ανθρώπινου ψυχισμού: *το Πραγματικό, το Φαντασιωσικό και το Συμβολικό*.

Στους τρεις χρόνους που περιγράφηκαν, ο πρώτος είναι εκείνος της Πραγματικότητας (εικόνα βιωμένη σαν ένα πραγματικό ον), ο δεύτερος είναι εκείνος του Φαντασιωσικού (εικόνα νοερή) και ο τρίτος εκείνος του Συμβολικού (εικόνα αντιληπτή σαν αναπαράσταση του εαυτού).

Το έργο του J. Lacan επεκτείνεται σε πολλούς άλλους τομείς και αγγίζει σημαντικά θέματα, όπως τις ταυτίσεις, τον ρόλο του οιδιπόδειου για την πρόσβαση στο συμβολικό επίπεδο, τη δομή του ασυνείδητου, την αρχική απώθηση και τη δομική μεταφορά. Περιοριστήκαμε εδώ στην ανάπτυξη ορισμένων σημείων που αγγίζουν άμεσα το θέμα της εξέλιξης του παιδιού και της δημιουργίας του Εγώ.